ΠΕΡΙ ΚΟΜΜΩΣΕΩΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Πρὸς κατανόησιν τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν κόμμωσιν τῶν Βυζαντινῶν πολύτιμος πηγὴ εἶναι οἱ λόγοι τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας[1] καὶ τὰ συγγράμματα τῶν κατὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου ἀκμασάντων συγγραφέων, ἐν οἷς δριμύτατα ψέγονται οἱ καλλωπίζοντες ἑαυτοὺς καὶ ἐξ ὧν ἀκριβῶς μανθάνομεν τί κατὰ περιόδους ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἐνεωτέριζον οἱ πρόγονοι ἡμῶν, ἐξ ἴσου ὅμως σπουδαία πηγὴ εἶναι καὶ αἱ διάφοροι Βυζαντιναὶ εἰκόνες καὶ τὰ νομίσματα, ἅτινα, δυστυχῶς, δὲν δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν εἰς οἵαν καὶ τὰς γραπτὰς πηγὰς ἔκτασιν, μάλιστα προκειμένου περὶ παραστάσεως γυναικείων προσώπων. Ὅπως ἂν ἔχῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν τούτων, ἔπειτα δὲ τῶν πρακτικῶν τῶν συνόδων, τῶν ἐγγράφων, τῶν σχολιαστῶν καὶ τῶν ποιημάτων δυνάμεθα ἀρκοῦντα περὶ τοῦ θέματος νὰ εἴπωμεν.

Ἀφ' ἧς ἐποχῆς ὁ Ὅμηρος ὕμνησε τοὺς καρηκομόωντας Ἀχαιοὺς μέχρι τῆς περιόδου, ἥτις μέλλει ν' ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς, ἡ πλουσία κόμη ἐθεωρεῖτο κόσμος τοῦ φέροντος αὐτήν, ἔχομεν μάλιστα καὶ συγγραφεῖς, οἵτινες καὶ κόμης ἐγκώμιον ἔγραψαν[2], ὡς καὶ ἄλλους, οἵτινες, τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ἀποδίδοντες, ἐκ τοῦ κοσμεῖν τὴν κόμην ἠτυμολόγησαν. Οὕτως ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (207.17) ἔγραψε· «κοσμοῦσι γὰρ αὗται (αἱ τρίχες τῆς κόμης) τὸ ἐκείνης εἰδεχθές, ὅθεν κόμαι λέγονται παρὰ τὸ κοσμεῖν» καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς (1287.2) «τὸ κείρεσθαι ἐπὶ νεκρῷ..... ἀφοσίωσις τιμῆς, ὡς τῇ φίλῃ κεφαλῇ τοῦ κατὰ τὴν κεφαλὴν ἀνατιθεμένου κόσμου, ᾧ παρώνυμος ἡ κόμη», εἶπε δὲ καὶ ὁ Πρόδρομος

καὶ σχῇς φαλάκραν κεφαλῆς ἀντὶ τοῦ ταύτης κόσμου[3].

Ἡ κόμη, τὰ μαλλία[4] ἢ μαλλίτζια[5], ὡς ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί, ἐθεω-

---

[1] Χρησιμοποιῶ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ πληροφορίας καὶ ἐκ τῆς προβυζαντινῆς περιόδου εἰλημμένας, διότι εἶμαι ἀπολύτως πεπεισμένος ὅτι τὰ τότε περὶ τὴν κόμμωσιν συνηθιζόμενα ἐξηκολούθησαν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἰσχύοντα.

[2] Ὡς λ. χ. ὁ Φιλόστρατος ἐν τῇ 16ῃ ἐπιστολῇ του καὶ Δίων ὁ Χρυσόστομος ὁ κόμης ἐγκώμιον γράψας, τῆς διατριβῆς τοῦ ὁποίου ἀποσπάσματα ἔχομεν παρὰ τῷ Κυρήνης Συνεσίῳ (P. G. 38. 1168 ἑξ.) τῷ γράψαντι φαλάκρας ἐγκώμιον.

[3] Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Δεκάστιχα πρὸς τὸν βασιλέα κυρὸν Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν παρὰ Welz, Analecta Byzantina στ. 295.

[4] Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 781. 11,786.12.

[5] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques 3.419y.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

ρεῖτο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Χριστοῦ ὡς κόσμημα οὐχὶ μόνον τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἐξαιρετικῶς περὶ αὐτῆς ἐφρόντιζον, τοῦθ᾽ ὅπερ προὐκάλεσε καὶ τὴν πολεμικὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὅστις ἔγραψε τὸ «ἀνήρ, ἐὰν κομᾷ, ἀτιμία αὐτῷ ἐστι»[1], χωρίον, ὅπερ τοσάκις μετὰ ταῦτα ἐχρησιμοποίησαν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ἀσκοῦντες τὴν πολεμικὴν αὐτῶν κατὰ τῶν φιλοκόμων.

Καὶ εἶχον μὲν οἱ λόγοι τοῦ Παύλου ποιάν τινα ἐπίδρασιν, ταύτην ὅμως παροδικήν, ἀφ᾽ οὗ ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς τοῦ τέλους τοῦ Β΄. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ΄. μ. Χ. αἰῶνος, ὁ Ἀλεξανδρείας Κλήμης, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ σύγχρονοί του «τὰς ἐπὶ τῇ κεφαλῇ περιέπουσι τρίχας, μικροῦ δεῖν ἀναδούμενοι κεκρυφάλοις τὰς κόμας, ὥσπερ γυναῖκες»[2], πρὸς δὲ ὅτι ἡ κόμη αὐτῶν συνεστραμμένη κατωλίσθαινεν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς εἰς μακροὺς πλοκάμους[3].

Τὸ ὅτι οἱ ἄνδρες ἔτρεφον μακρὰν κόμην κατὰ τὸν Δ΄. αἰῶνα λήγοντα καὶ τὸν Ε΄. ἀρχόμενον πιστοποιεῖ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὅστις συζητῶν τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ Παύλου προσθέτει[4] «ἕτεροι πάλιν εὐλαβείας εἶναι νομίζουσι τὸ κομᾶν τὰς κεφαλάς», σαφέστερον δὲ τονίζουσιν αἱ διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἔνθα καὶ οἱ σύγχρονοι κομμωτικοὶ τρόποι περιγράφονται. Λέγεται λοιπὸν ἐν αὐταῖς[5] «Οὐκ ἔξεστί σοι τρέφειν τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ ποιεῖν εἰς ἕν, ὅ ἐστι σπατάλιον ἢ ἀπόχυμα ἢ μεμερισμένην τηρεῖν, οὐδὲ μὴν ὀγκοποιεῖν ἢ διαξαίνοντα καὶ πλάσσοντα οὔλην διατιθεῖν».

Τὴν συνήθειαν τῶν ἀνδρῶν τοῦ φέρειν μακρὰν κόμην καὶ τὴν ἐξαιρετικὴν περὶ τὴν διευθέτησιν αὐτῆς φροντίδα πιστοποιεῖ κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὁ Ἐπιφάνιος λέγων ὅτι πολλοὶ ἀποτέμνουσι τὸ γένειον «τρίχας δὲ τῆς κεφαλῆς πολλάκις κομῶσι»[6]. Κατὰ τὸν 7ον δὲ ὁ 96ος κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμενικῆς συνόδου, ὅστις λέγει· «Τοὺς οὖν τὰς ἐν τῇ κεφαλῇ τρίχας πρὸς λύμην τῶν ὁρώντων ἐν ἐπινοίαις ἐμπλοκῆς εὐθετίζοντας καὶ διασκευάζοντας...... ἐπιτιμίῳ προσφόρῳ πατρικῶς θεραπεύομεν»[7], καὶ ἔθιμον, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις τῆς ἐκκλησίας, ἐν μεγίστῃ διετηρήθη χρήσει καθ᾽ ὅλους τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου καὶ ὅπερ καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες ἠκολούθουν, ὡς καὶ τὰ νομίσματά των δεικνύουσι, καὶ ἰδιαιτέρως διὰ μὲν τὸν Ι΄. αἰῶνα τονίζει ἐν τῇ πρεσβείᾳ του ὁ Λιουτπράνδος,

---

[1] Ἐπιστολ. Α΄. πρὸς Κορινθίους 11.14. Βλ. καὶ Χρυσοστόμου, Ὑπόθεσις τῆς πρὸς Κορινθίους α΄. ἐπιστολῆς, Migne, P.G. 61.11.

[2] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 250 (Stählin).

[3] Κλήμεντος, Ἔνθ᾽ ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 270.

[4] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΠϚ΄, Migne, P.G. 58-768.

[5] Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565A.

[6] Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων, αἵρεσις 80η, Migne, P.G. 42.765.

[7] Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.534.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

βεβαιῶν ὅτι ὁ βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων ἔφερε μακρὰν κόμην [1], διὰ δὲ τὸν ΙΒ΄. αἰῶνα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, λέγων περὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (Opusc. 201.75) ὅτι «οὐδὲ τὴν κόμην πρὸς τρυφερότητα ἤσκητο, ἀλλ' εἰς κεφαλῆς κόσμον τημελῶν ἑαυτὸν καὶ τυγχάνων τοῦ ἐφετοῦ εὐθετίζειν τρίχας ἐμέμφετο».

Ὁ κατὰ τὸν ΙΒ΄. αἰῶνα ἀκμάσας ἑρμηνευτὴς τῶν κανόνων Ζωναρᾶς, ἑρμηνεύων τὸν ἀνωτέρω παρατεθέντα κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου, παρατηρεῖ περὶ τῶν συγχρόνων του ὅτι «πᾶσαν σπουδὴν ποιοῦνται κομᾶν καὶ γυναικώδεις φέρειν βοστρύχους μέχρι ζωστῆρος καθιεμένους εἰ δυνατόν» [2], τὰ αὐτὰ δὲ πιστοποιεῖ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ὁ Χωνιάτης, ὅστις μὴ συνιστῶν τὴν περιτρόχαλον κουράν, ψέγων δ' ἅμα τοὺς τριχομανεῖς καὶ ἀκροκόμους καὶ ἐπιθυμῶν τὴν διευθέτησιν τῆς κόμης δι' ὑποσέμνου κουρᾶς, ἐπιτίθεται κατὰ τῶν συγχρόνων του, οἵτινες ἦσαν ἠσκημένοι «βοστρυχίζειν κόμας καὶ πλοχμοὺς καθιέναι κατ' ὤμων καὶ μεταφρένων γυναικομίμῳ μορφώματι» [3]. Ἢ μὴ δὲν συμμαρτυρεῖ καὶ ὁ Πρόδρομος, ὅταν, περιγράφων τὸν Δοσικλέα, λέγει ὅτι ἦτο

λευκὸς τὸ χρῶμα, χρυσοειδὴς τὴν τρίχα
ὤμους εἰς αὐτοὺς καθιεὶς τοὺς βοστρύχους [4]

καὶ ὁ Θεσσαλονίκης δ' Εὐστάθιος λέγων (Opusc. 256.88) περὶ τῶν συγχρόνων του μοναχῶν ὅτι παρενόμουν «τρέφοντες κόμην ὑπὲρ τὰς κοσμικάς»;

Ἐννοεῖται δ' ὅτι ἡ μακρὰ κόμη ἀπῄτει καὶ ἰδιαιτέραν ἄσκησιν, ἂν μὴ ἤθελεν ὁ φέρων αὐτὴν νὰ θεωρῆται ἄκομψος ἢ ἂν μὴ ἀνῆκεν εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀσκητῶν ἐκείνων, οἵτινες ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπισκεπτόμενοι τὰς πόλεις περιήρχοντο ῥυπαροὶ τὰ ἐκ Θεοῦ δεινὰ ἀπειλοῦντες [5] ἢ ἂν μὴ ἦσαν τῶν πονηρῶν ἐκείνων μοναχῶν, οἵτινες ἐπίτηδες ἔχοντες ἐπὶ τοῦ μετώπου ἀρρύθμως ἐσπαρμένην τὴν κόμην, προσεποιοῦντο τὸν εὐλαβῆ [6].

Ὁ κομψευόμενος Βυζαντινός, ὁ στιλβίτσης ἢ ὁ κουρτέσης, ὡς καὶ ὁ εὐγενής, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀγλαὸς τὴν κόμην, ὡς τοιοῦτος δ' ὄντως περιγράφεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων [7].

---

[1] Σπ. Ζαμπελίου, Βυζαντιναὶ μελέται 548.

[2] Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.534.

[3] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα 1.42.15 καὶ 43.28 (ἔκδ. Λάμπρου).

[4] Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 2.131.

[5] Ὁ 42ος κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμεν. συνόδου διέταξεν ὅπως καὶ οἱ ἐρημῖται οὗτοι κείρωνται ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μοναχοὶ (Ῥάλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.406).

[6] Th. Pressel, Johannis Tzetzae epistolae σελ. 82 ἐπιστ. 93.

[7] Ἡ θρὶξ αἴθειρα, περὶ ἣν σύνηθές ἐστι πονεῖσθαι τοὺς φιλοκόμους, Εὐσταθ. 1240.16 πρβλ. καὶ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 232.17. Τὸ στλιβίζω ἐν ταῖς μεσαιωνικαῖς παροιμίαις σημαίνει κομψεύομαι (K. Krumbacher, M.G.S. 171) στουβλίζω δὲ ἤτοι στιλβίζω σημαίνει κοσμῶ ἐν Πόντῳ.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Ἦτο δὲ τὸ πρώτιστον καὶ κύριον μέσον, δι᾽ οὗ περιεποιοῦντο τὴν κόμην των τὸ κτένιον. Ἤδη Δίων ὁ Χρυσόστομος λέγει περὶ τῶν συγχρόνων του φιλοκόμων ὅτι «κάλαμόν τινα ἔχουσιν ἀεὶ ἐν αὐτῇ τῇ κόμῃ, ᾧ ξαίνουσιν αὐτήν»[1], εἶπε δὲ καὶ ὁ Κλήμης[2] «ἄνδρα δὲ ὄντα κτενίζεσθαι καὶ ἀποκείρεσθαι ξυρῷ πρὸς εὐπρέπειαν.... πῶς οὐ γυναικεῖον;» ἀπηγόρευον δὲ καὶ αἱ διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων νὰ κατακτενίζεταί τις, ἵνα μὴ διὰ τοῦ τρόπου τούτου προσελκύῃ τῶν γυναικῶν τὸν ἔρωτα[3].

Διάφορα εἴδη κτενίσματος μᾶς ἀφίνει νὰ ὑπονοήσωμεν καὶ ὁ προμνημονευθεὶς 96ος κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμ. συνόδου ὁ λέγων «τοὺς οὖν τὰς ἐν τῇ κεφαλῇ τρίχας πρὸς λύμην τῶν ὁρώντων ἐν ἐπινοίαις ἐμπλοκῆς εὐθετίζοντας καὶ διασκευάζοντας.... ἐπιτιμίῳ προσφόρῳ πατρικῶς θεραπεύομεν», ὡμίλησε δὲ βραδύτερον καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Opusc. 122.43) περὶ κτενισμάτων «ἐφ᾽ οἷς πλόκαμοι πρὸς κάλλος κέχυνται».

Ὁ θέλων κατὰ τὸν μεσαίωνα νὰ εἶναι, ὡς ἔλεγον, καλότριχος ἢ καλόμαλλος[4], ἔπρεπε νὰ εἶναι καλοκτένιστος[5], νὰ τηρῇ ὅμως καὶ τὸ μέτρον, ἀποφεύγων τὰ συχνοκτενίσματα[6], ἅτινα ἐθεωροῦντο ἐπίψογα, ὡς ἐπίψογον ἐθεωρεῖτο καὶ τὸ νὰ εἶναί τις ἀκτένιστος[7].

Ἕτερος τρόπος, δι᾽ οὗ περιεποιοῦντο τὴν κόμην ἦτο ν᾽ ἀλείφωσιν αὐτὴν δι᾽ ἐλαίου, ἵνα στίλβῃ. «Ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι ἤλειψε τὴν κεφαλὴν καὶ τὰς τρίχας αὐτοῦ ἐλαίῳ κόσμου χάριν» φέρεται ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ τοῦ Ἀχμὲτ[8], καὶ ἐν τοῖς νόθοις συγγράμμασι τοῦ Χρυσοστόμου (Migne, P.G. 56.535) ψέγονται αἱ γυναῖκες αἱ «ὥραν καθ᾽ ὥραν καὶ ἡμέραν ἐξ ἡμέρας τὰς τρίχας περιπλέκουσαι καὶ μέχρι τοῦ μετώπου διαστίλβουσαι», ἔθιμον ὅπερ θὰ ἦτο λίαν διαδεδομένον, ἀφ᾽ οὗ καὶ μέχρι σήμερον ἔτι εἶναι ἐν μεγίστῃ χρήσει παρὰ ταῖς γυναιξί.

---

[1] Ἐν τῷ φαλάκρας ἐγκωμίῳ τοῦ Κυρήνης Συνεσίου (Migne, P.G. 66.1172). Περὶ κτενίου βλέπε Olshausen, Beitrag zur Geschichte des Haarkammes ἐν Verhandlungen d. Berl. Gesell. f. Anthrop. 1899 σ. 169-187.

[2] Κλήμεντος, Ἔνθ᾽ ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 246.

[3] Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.569 C.

[4] Τὸ ἐπίθετον τοῦτο φέρεται καὶ ὡς οἰκογενειακόν. Βλ. Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Νομισματικοῦ Μουσείου σ. 164.

[5]
Αὐτὸς ὅταν ἐμάνθανε ποτὲ οὐκ ἐκτενίσθη
καὶ τώρα καλοκτένιστος καὶ καμαροτριχάρις

Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques 4.7. Τὸ Καλοκτένιστος ὡς κύριον ὄνομα καὶ ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1256 Trinchera, Syll. 423.

[6]
Μὴ ζώνου χαμηλούτσικα καὶ μὴ συχνοκτενίζου

Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques 3.51.

[7]
καὶ σὺ τολμᾷς, ἀκτένιστε, καὶ μέναν κατακρίνεις;

Πουλλολόγος στ. 261 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi σ. 187).

[8] Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν κεφ. κδ΄, σ. 18.17 (ἔκδ. Drexl).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Ἀλλὰ καὶ μὲ μῦρα πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἤλειφον τὴν κεφαλήν, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κλήμης ἐν τῷ παιδαγωγῷ του (βιβλ. 2 κεφ. 8 σ. 199) καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος[1] ἀπαγορεύων νὰ χρίωσιν οἱ πιστοὶ μὲ μῦρα τὸ σῶμα καὶ τὴν κεφαλήν.

Οἱ μὴ ἐπιθυμοῦντες νὰ ρίπτωσιν ἐπὶ τῶν ὤμων κεχυμένην τὴν κόμην ἐφρόντιζον, ἵνα βοστρυχίζωσιν αὐτήν[2], κλώθοντες, ὡς ἔλεγον, αὐτὴν καὶ γινόμενοι οὕτω κλωστόμαλλοι[3] ἢ καμαροτριχάριοι[4].

Ἐπετυγχάνετο δ' ὁ βοστρυχισμός, τὸν ὁποῖον μάλιστα ἐπεδίωκον οἱ κομψευόμενοι[5], ἢ δι' ἐπαλείψεως δι' ἐλαίου[6] ἢ δι' ἀλοιφῆς ἐκ ρίζης ἀσφοδέλου μετὰ οἴνου[7] ἢ ἄλλων ἐπιπλασμάτων[8] ἢ διὰ θερμοῦ σιδήρου ἢ διὰ τῆς περιτυλίξεως τῶν τριχῶν περὶ καλάμια. Τὸν τελευταῖον τοῦτον τρόπον μᾶς πιστοποιεῖ κατὰ τὸν ΙΒ΄. αἰῶνα ὁ Ζωναρᾶς λέγων· «πλάττονταί τε σφίσιν αἱ κόμαι καλάμοις συνδούμεναι, ἵν' αὐταῖς οὐλότης προσγένηται»[9].

---

[1] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄. (Migne, P.G. 37.902).

[2] Οἱ καταβόστρυχοι ἐθεωροῦντο ὡραῖοι. Βλ. Ἡλιοδώρου, Αἰθιοπικὰ 7.10.

[3] Τὸ Κλωστόμαλλος καὶ Κλωστομάλλης εἶναι γνωστὰ Βυζαντινὰ ἐπώνυμα. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata 3.104, 5.26. Ὅρα δ' ὅτι ἐν Ἠπείρῳ νῦν κλωστὸν καὶ κλωστάρι, λέγεται τὸ ἄλλως τσουλούφι. Διὰ τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως καὶ τοῦ πράγματος εἰς μεταγενεστέρους αἰῶνας πβ. τὸν ἐκ τῶν Ἐρωτοπαιγνίων στίχον.

καὶ ὡσὰν εἶν' τὰ μαλλία σου κατάκλωστα κλωσμένα

(Hesseling-Pernot, Ἐρωτοπαίγνια στ. 396) καὶ τοὺς σημερινῶν δημωδῶν ποιημάτων στίχους:

λεβέντης ἐρροβόλαεν ἀπὸ τὰ κορφοβούνια,
εἶχε τὸ φέσι του στραβὰ καὶ τὰ μαλλιὰ κλωσμένα.

ἢ δὲν ηὗρα

τέτοιο νεὸ τέτοιο λεβέντη
τέτοιο ἄξιο παλληκάρι
νά χῃ τὰ μαλλιὰ κλωσμένα
μὲ τὸ χτένι χτενισμένα (χωρία Ὀλύμπου).

[4] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques 4.8.

[5] «Ὑμᾶς δὲ ὁρῶ τοὐναντίον ἠσκημένους ὡς βοστρυχίζειν μὲν κόμας» εἶπεν ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος (1.42.15). Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ Τιμαρίωνος (κεφ. 7 Ellissen, Analekten 4.49) οἱ λογάδες τῆς Θεσσαλονίκης οἱ συνοδεύοντες τὸν ἡγεμόνα εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἦσαν «οὖλοι καὶ ξανθοὶ τὰς κόμας». Πβ. καὶ Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 579.9.

[6] *Οὐλίζει καὶ τὰς τρίχας δὲ ἡ χρίσις ἡ ἐλαίου*

Ι. Τζέτζου, Ὑπόθεσις τῆς Ζ Ὁμήρου Ὀδυσσείας στίχ. 143 (Matranga, Anecd. Gr. 1.261).

[7] *Τρίχας οὐλὰς ποιῆσαι καὶ καλάς·*
ἀσφοδέλου ρίζαν λειήνας μετὰ οἴνου χρίε τὰς τρίχας

Χ. Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 1493 45[6].

[8] Χρὴ δὲ οὐδὲ διαξαίνοντά τε καὶ πλάσσοντα οὔλην διατιθεῖν ἢ ξανθοποιεῖν αὐτήν, Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565.

[9] Ζωναρᾶ, Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμ. συνόδου, Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.534.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Ὁ ἔχων εὐθείας τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ἐκαλεῖτο κατὰ τὸν μεσαίωνα ἁπλόθριξ[1], ὁ φύσει δὲ συνεστραμμένας οὐλός[2] σγουρὸς ἢ σγουρίτζης[3] ἢ καὶ κατσαρός[4], ὁ δὲ πυκνὴν ἔχων τὴν κόμην φουντομάλλης[5].

Ἀναλόγως δὲ τοῦ χρώματος ὁ μὲν μελανὴν τρίχα ἔχων ἐλέγετο καράμαλλος, παρὰ Θεοδώρῳ Προδρόμῳ (Poèmes 4.8) φέρεται καὶ ὡς μαυροτριχαρᾶτος, ὁ ξανθὴν δὲ ξανθός, χρυσόμαλλος ἢ χρυσοκέφαλος, πρὸς ἃ τελευταῖα ἐπίθετα ἄριστα συμβιβάζονται φράσεις τῶν συγγραφέων, ὡς αἱ ἑπόμεναι· «ὁ χρυσοῦς οὐ μόνον τὴν κόμην, ἀλλὰ καὶ μάλιστα τὴν ψυχὴν» «καὶ τρίχες, ἃς ὁ ἥλιος ἐπιποιῶν οὐκέτι χρυσοκόμαν, ἀλλὰ ἡλιοκόμαν ποιεῖ τινα»[6], «λευκὸς τὸ χρῶμα, χρυσοειδὴς τὴν τρίχα»[7] «ἆρ' ἡλιῶσαν εἶχεν ἢ χρυσῆν κόμην;»[8].

Καὶ ὑπῆρχον μὲν οἱ φρονοῦντες ὅτι τὸ ξανθὸν χρῶμα ἦτο γυναικῶδες καὶ ἄνανδρον[9], ἡ γενικὴ ὅμως ἰδέα, ἣν ἄλλως τε εἶχον καὶ οἱ ἀρχαῖοι, ἦτο ὅτι τὸ ξανθὸν χρῶμα τῆς κόμης ἦτο ὡραῖον, διὰ τοῦτο καὶ ἐξαίρεται τοῦτο ἐν ταῖς περιγραφαῖς εὐγενῶν νέων ἢ καὶ νεονύμφων καὶ δι' αὐτὸ ποικίλα οἱ κομψευόμενοι μετεχειρίζοντο μέσα, ἵνα ξανθίζωσι τὴν κόμην των, περὶ ὧν μικρὸν κατωτέρω τὸν προσήκοντα θὰ κάμωμεν λόγον.

Εἶπον ἐν τοῖς ἀνωτέρω ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ κατὰ κανόνα ἔτρεφον μακρὰν τὴν κόμην· δι' αὐτοῦ δὲν ἠθέλησα νὰ δηλώσω ὅτι οὐδέποτε ἀνήρχετο ἐπὶ τὴν κορυφὴν αὐτῶν κουρικὴ ψαλίς.

Ὅλως μάλιστα τοὐναντίον· ὅσοι ἐφρόντιζον νὰ φαίνωνται κομψοὶ περιέκειρον τὴν κόμην, ἀποφεύγοντες τὸ μέγα αὐτῆς μῆκος. Ἤδη κατὰ τὸν Β'.

---

[1] Ἰουλίου Πολυδεύκους, Ἑρμηνεύματα καὶ καθημερινὴ ὁμιλία σ. 178 (ἔκδ. Boucherie), Ι. Μαλάλα, Χρονογρ. 250.17.

[2] ...οὖλος, ἐξ οὗ καὶ τὸ οὔλη δ' ἐπενήνοθε λάχνη καὶ οὐχ ὡς ἡ κοινὴ συνήθεια οὐλὸς ἄνθρωπος καὶ οὐλὴ κόμη, Εὐστάθιος, 794.29 καὶ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν χειρόγραφον ὁμιλεῖ δι' οὐλὰς τρίχας.

[3] Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξ. 1 216.13. Οὖλον σημαίνει τὸ σγουρὸν Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες χιλ. 12.444.801

ἦν μέγας, ἀλλ' εὐσύνθετος εὖριν, σγουρός, μελάνθριξ

Ι. Τζέτζου, Προοίμιον εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα στίχ. 685 (Matranga, Anecd. Gr. I σ. 23). Τὸ σγουρὸς εἶναι καὶ γνωστὸν μεσαιωνικὸν ἐπίθετον. Ἐν τῇ Ἀχιλληΐδι (στιχ. 34 X. L. ἔκδ. Hesseling) φέρεται καὶ τὸ ἐπίθετον σγουροκέφαλος.

[4] Τὸ κατζαρὸς φέρεται καὶ ὡς οἰκογενειακὸν ἐπίθετον Miklosich-Müller, Acta et Diplomata 6.253.

[5] Cusa, I diplomi 685.19. Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους παρείχοντο καὶ συνταγαὶ πρὸς τὸ μακρὰς καὶ πυκνὰς ποιῆσαι τὰς τρίχας X. Ἐθν. βιβλ. Ἀθην. 1493 36ϐ καὶ 46ϐ.

[6] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 976.50 καὶ Tafel, Eustathii Opusc. 308.64.

[7] Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 2.131.

[8] Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina σ. 9 ποίημ. 6.

[9] Τιμαρίων κεφ. 9 (Ellissen, Analekten 4.52).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

μ. Χ. αἰῶνα ὁ Ἀρτεμίδωρος ἐν τοῖς ὀνειροκριτικοῖς του (1 κεφ. 22) εἶπεν· «οἷς μάλιστα εὐπρεπείας μέλει οὗτοι κείρονται», τὸ παράγγελμα δὲ τοῦτο ἠκολούθησαν καὶ οἱ μετὰ ταῦτα. Οὕτως ἕνα αἰῶνα μετὰ ταῦτα Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὁμιλεῖ διὰ τὴν διὰ ξυροῦ ἀποκοπὴν τῆς κόμης ἢ διὰ τὰς πορνικὰς κουράς, ἃς ἀπεκείροντο οἱ ἄνδρες, ἐκφέρων τὴν ἀτομικὴν γνώμην ὅτι πρέπει «ψιλὴν εἶναι τῶν ἀνδρῶν τὴν κεφαλήν, πλὴν εἰ μὴ οὔλας ἔχοι τρίχας», ἀφ᾿ οὗ ἄλλως τε ἡ μακρὰ κόμη ἐμποδίζει καὶ τὴν ὄψιν πολλάκις[1], βραδύτερον δ᾿ ὁ Χρυσόστομος βεβαιοῖ ὅτι οἱ σύγχρονοί του νέοι ἐκόμπαζον «ἐπὶ τῇ κουρᾷ τῆς κεφαλῆς»[2], ὁ αὐτὸς μάλιστα περιγράφει τὸν σύγχρονόν του κομψευόμενον ἀποκείροντα τὴν κόμην ἐν τῷ κουρείῳ καὶ περισκοποῦντα μετ᾿ ἀκριβείας τὴν σύνθεσιν τῶν τριχῶν καὶ ἐρωτῶντα τὸν κουρέα, ἂν καλῶς ἐτακτοποίησε τοῦ μετώπου τὰς τρίχας[3], ἐξ οὗ χωρίου φαίνεται ὅτι καὶ τότε ἔφερον οἱ ἄνδρες τὰς τόσον μέχρις ἐσχάτων συνηθιζομένας ἀφελείας.

Διατάσσουσι δὲ καὶ αἱ διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων «τὴν τρίχα τῆς κόμης μὴ παρατρέφειν, μᾶλλον δὲ συγκόπτειν καὶ καθαίρειν αὐτήν»[4].

Κατὰ ψευδεπίγραφον λόγον εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀποδιδόμενον ὁ κουρευόμενος χαρακτηρίζεται ὡς ὡραιόμορφος[5]. Περὶ κουρέως καὶ κοπῆς τριχῶν τῆς κόμης ὁμιλεῖ κατὰ τὸν Θ΄. αἰῶνα ὁ Ἀχμὲτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του (κεφ. κα΄. σ. 16.21), ἐθεώρει δὲ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος τὸ κομᾶν καθ᾿ ὑπερβολὴν «ἀνδρὶ ἄρχοντι καὶ τὴν κεφαλὴν ἐλευθέραν φέροντι αἰσχρὸν καὶ τῆς φυσικῆς ἀξίας καταβάλλον τὸ ὕψωμα» καὶ συνίστα τὴν δι᾿ ὑποσέμνου κουρᾶς διευθέτησιν τῆς κόμης[6].

Ἂς μὴ μείνῃ δ᾿ ἀπαρατήρητον ὅτι διὰ λόγους καθαριότητος καὶ ἀσφαλείας σκόπιμον ἐκρίνετο, ἵνα οἱ στρατιῶται μὴ τρέφωσι μακρὰν κόμην· «καὶ τὰς κουρὰς δὲ αὐτῶν κοντὰς γίνεσθαι καὶ μὴ ἀφεῖναι αὐτοῖς τελείας τρίχας χρήσιμόν ἐστι» φέρεται ἐν τοῖς τακτικοῖς τοῦ Λέοντας (Migne, P.G. 170.729).

Ἐκ πάντων ὅμως τούτων οὐδαμῶς, ἐπαναλαμβάνομεν, πρέπει νὰ ἐξαγάγῃ τις τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ μεσαιωνικοὶ πρόγονοι ἡμῶν ἐκείροντο βαθέως καὶ περιτρόχαλα. Τοῦτο ἦτο παλαιὰ τῶν Φράγκων συνήθεια, τὴν ὁποίαν δὲν ἐμιμήθησαν οἱ λαϊκοὶ Βυζαντινοί[7]. Ὁσάκις μάλιστα ἀναφέρεταί τις Βυζαντινὸς περιτρόχαλα κεκαρμένος τονίζεται ὅτι εἶχε τὰ μαλλίτσια του φράγκικα κουρε-

---

[1] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245 καὶ 246 καὶ κεφ. 11 σ. 270.271.

[2] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Ν΄., Migne, P.G. 58.503.

[3] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Δ΄, Migne, P.G. 57.49.

[4] Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.564 C.

[5] Εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου, Migne, P.G. 59.615.

[6] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα 1.42.15 καὶ 43.31.

[7] Τό γε ὑπήκοον (τῶν Φράγκων βασιλέων) περίτροχα κείρονται καὶ κομᾶν αὐτοῖς περαιτέρω οὐ μάλα ἐφεῖται Ἀγαθίου, Ἱστορ. 20.6.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

μένα [1], ἀξίζει μάλιστα νὰ σημειωθῶσι καὶ ὅσα γράφει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Opusc. 300.52) περὶ τῶν ἐπιδρομέων Νορμαννῶν τῶν καταλαβόντων τὴν Θεσσαλονίκην. «Ἐπεβούλευον δέ, γράφει, ταῖς ἑκάστων κεφαλαῖς ἐπίσης μισοῦντες τούς τε ἀκειρεκόμας, τούς τε βαθυπώγωνας. Καὶ οὐκ ἦν ἰδεῖν ἄνδρα εἴτε καὶ παῖδα τύχης τῆς οἱασοῦν μὴ κουρίαν κατὰ κύκλον».

Ταῦτα κατὰ κανόνα· ὅτι δὲ κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ κατὰ περιόδους προσωρινῶς ἐπεβάλλετο τῶν κρατούντων ἡ θέλησις καὶ ὡς πρὸς τὴν κόμην ἢ ὅτι καὶ τάξεις διάφοροι καθ' ὡρισμένον τρόπον ἐκείροντο γνωρίζομεν ἐκ διαφόρων μαρτυριῶν. Οὕτω Μιχαὴλ ὁ Στρατιωτικὸς ἐξέδωκε νόμον ἀναγκάζοντα τοὺς πολίτας νὰ φέρωσι κόμωσιν ὁμοίαν πρὸς τὴν συνηθιζομένην κατὰ τοὺς χρόνους τῆς νεότητός του, ὁ δὲ Θεόφιλος ἐξέδωκε νεαρὰν ἐπιβάλλουσαν εἰς πάντας τοὺς πολίτας νὰ κόπτωσι τὴν κόμην μέχρι τοῦ τραχήλου κατὰ τὸ τῶν προγόνων Ρωμαίων ἔθιμον [2].

Ἀφ' ἑτέρου οἱ Πράσινοι καὶ οἱ Βένετοι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκείροντο Οὐννικήν, ὡς ἔλεγον, κουράν, ἤτοι ἀφίνοντες μακρὰς τὰς ὄπισθεν τρίχας τῆς κεφαλῆς, ἔκοπτον τὰς ἐμπροσθίας μέχρι τῶν κροτάφων [3].

Ἐν τῷ περὶ διευθετήσεως τῆς γυναικείας κόμης μέρει θὰ ἴδωμεν ὅτι αἱ Βυζαντιναὶ συνήθιζον νὰ φέρωσι προσθέτους κόμας· τοῦτο, προκειμένου περὶ γυναικείας φιλαρεσκείας, δὲν φαίνεται παράδοξον ὅσον ὅτι κατὰ καιροὺς ἄνδρες συνήθιζον νὰ φέρωσι φενάκας, π ρ ο κ ό μ ι α, ὅπως τότε ἔλεγον.

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὁμιλῶν διὰ τοὺς καρηκομόωντας Ὁμηρικοὺς ἥρωας καὶ ψέγων τοὺς ὕστερον λέγει· (1904.48 πρβλ. καὶ 165.12) «οἱ δέ γε ὕστερον ἐντριβόμενοι καὶ προκόμια περίθετα λαμβάνοντες οὐκ ἔστιν εἰπεῖν εἰς ὅσον ἐψέγοντο ἐπεὶ καὶ γυναικικά εἰσι τὰ τοιαῦτα».

Καὶ δὲν δυνάμεθα μέν, ἐλλείψει πληροφοριῶν, νὰ παρακολουθήσωμεν ἀνὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ ζήτημα τῆς χρήσεως φενάκης παρὰ τοῖς ἀνδράσι, πάντως ὅμως γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ Ε΄. μ. Χ. αἰῶνος τὸ ἔθιμον ἦτο ἐν χρήσει [4] καὶ ὅτι ἔφθασε τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ ΙΒ΄.

Καὶ περιορίζει μὲν τὴν χρῆσιν αὐτῆς ὁ Εὐστάθιος (1422.3) «παρὰ τοῖς γυναικιζομένοις ἀνδράσιν, οἳ τριχῶν ἐψίλωνται»· ὁ σύγχρονος ὅμως αὐτοῦ Ζωναρᾶς σαφῶς μαρτυρεῖ ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του «εἰσὶ δὲ οἳ καὶ νόθους πλοκάμους περιτιθέασιν ἑαυτοῖς τὴν ἐγγενῆ καὶ ξυμφυῆ ξυρώμενοι τρίχωσιν» [5].

---

[1] Ἀχιλληῒς στίχ. 102 (Χ. Ν. ἔκδ. Hesseling).

[2] A l f r e d R a m b a u d, Empereurs et impératrices d'Orient ἐν Revue des deux mondes 103 σ. 154.

[3] Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Ἀνέκδοτα 7.9 (Haury).

[4] M é n a r d - S a u v a g e o t, La famille dans l'antiquité, Le vêtement σ. 336 - 337.

[5] Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Ϛ΄. οἰκουμ. συνόδου (Ρ ά λ λ η - Π ο τ λ ῆ, Σύνταγμα 2.534).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς κόμης τῶν λαϊκῶν. Προκειμένου περὶ τῆς τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν, τὰ πράγματα εἶχον ἄλλως.

Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Κλήμεντος σχολιάζων τὸ παρὰ Ματθαίῳ καὶ Λουκᾷ χωρίον «ἀλλὰ καὶ αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς ὑμῶν πᾶσαι ἠριθμημέναι» παρατηρεῖ· «ἀλλ' οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ τοῦ κλήρου κουρίαι» [1], ὁ δὲ τοῦ Λουκιανοῦ σχολιαστὴς λέγει· «οἱ Στωϊκοὶ τὰς κεφαλὰς ἦσαν διόλου κεκαρμένοι, ὡς οἱ μοναχοὶ νῦν» [2].

Ἡ πληροφορία αὕτη ὡς καὶ αἱ φράσεις ἐκάρη ἢ ἀπεκάρη μοναχός, ἢ τὴν κοσμικὴν ἀπέθετο τρίχα ἢ κουρᾷ καὶ ἐσθῆτι ἐχρῆτο τῇ τῶν λαϊκῶν [3] σαφῶς δεικνύουσιν ὅτι οἱ τῆς τάξεως τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ κλήρου ἐκείροντο. Ὑπῆρχεν ὅμως διαφορὰ μεταξὺ τῆς κουρᾶς ἀμφοτέρων· οἱ μοναχοὶ δῆλα δὴ ἐκείροντο ἐν χρῷ [4] (κουρὰ ἐν τύπῳ μοναχοῦ [5]) εἰς ἔνδειξιν ταπεινότητος καὶ μετανοίας [6], ἐν ᾧ οἱ κληρικοὶ οὕτως ἔκειρον τῆς κεφαλῆς τὰς τρίχας, ὥστε ν' ἀπομένῃ ἐπ' αὐτῆς κύκλος τριχῶν ἐν εἴδει στεφάνου, ὅστις, καθὼς ἤθελον οἱ ἀρεσκόμενοι εἰς τοὺς συμβολισμούς, παρίστα τὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ ἐπιτεθέντα ἀκάνθινον στέφανον [7].

Ὁ τοιοῦτος τρόπος τῆς κουρᾶς ἐλέγετο παπαλήθρα [8], ὑπάρχουσι

---

[1] 1.236.18 (Stählin).

[2] Σ. Κουγέα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις ἐν Λαογραφίας 4.255. Περὶ τοῦ πῶς ἐγίνετο ἡ κουρὰ τῶν μοναχῶν Βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος (Ἑλληνικὰ 1.254.)

[3] Zachariae v. Lingenthal, Justiniani quae vocantur novellae διάτ. 13 σ. 61.

[4] Περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου ὁ Σωκράτης ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ του ἱστορίᾳ (βιβλ. 3. α) εἶπεν ὅτι «ἐν χρῷ κειράμενος τὸν τῶν μοναχῶν ὑπεκρίνετο βίον», ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Νίκωνος (Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. 3.136) ἔγραψεν· «ὁ Θεοφόρος ἐν χρῷ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ κείρας καὶ εἰς μοναχὸν σχηματίσας», ὁ Μιχ. Ψελλὸς εἶπε περὶ τῆς ἰδίας μητρὸς (Σάθα Μεσ. βιβλ. 5.23) «καὶ τοῦτο αὐτῇ τὸ μελετώμενον ἦν κεῖραι τὴν κόμην ἐν χρῷ καὶ τραχῦναι τὸ σῶμα»· ὡμίλησε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Opusc. 233.35 πβ. καὶ 236.80) διὰ τὴν τῶν μοναχῶν ἐν χρῷ κουρὰν καὶ τὴν τῶν κατὰ κόσμον ἀμφίων ἀπόδυσιν. Πβ. καὶ W. Nissen, Die Regelung des Klosterwesens im Rhomäerreiche bis zum Ende des 9 Jahrhunderts σ. 28.

[5] Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. λ. σ. 20. 21. (Drexl).

[6] Μ. Σακελλαροπούλου, Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον σ. 143.

[7] Πβ. ὅσα σχετικὰ λέγει ὁ Ἱεροσολύμων Σωφρόνιος (Migne, P.G. 87.3985) καὶ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς (Migne, P.G. 98.392.396) καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Συμεὼν (Migne, P.G. 155.717).

[8] Κείρεσθαι τὴν κεφαλὴν κατὰ κληρικούς, ἤγουν ἔχειν τὴν λεγομένην παπαλήθραν Θ. Βαλσαμών, Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμ. συνόδου, Ράλλη—Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.352.53. Νῦν παπάλα ἐν Θήρᾳ λέγεται τὸ στέμμα. Βλ. καὶ Κοραῆ, Ἄτακτα σ.4.353. Μὲ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς κουρᾶς σχετίζεται ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἑξῆς χωρίον τοῦ Θεοφάνους 437. 15 De Boor) «καὶ τοῦτον παραυτὰ στεφανίτην ἀντὶ μοναχοῦ ἔπεισε γενέσθαι».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

δ᾽ οἱ φρονοῦντες ὅτι οὗτος εἶναι μεταγενέστερος τῆς 6ης οἰκουμ. συνόδου καὶ σύγχρονος τοῦ Βαλσαμῶνος, ἤτοι ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΒ΄. αἰῶνα [1], οὐχὶ ὀρθῶς κρίνοντες, ἀφ᾽ οὗ ἤδη κατὰ τὸν ϛ΄. αἰῶνα τὴν ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Λυδὸς διὰ τῶν ἑξῆς· «ὁ δὲ στέφανος τελειότητος δεῖγμά ἐστι· διὸ δὴ Θεοῖς καὶ βασιλεῦσι καὶ ἱερεῦσι ἐδίδοτο πρώτως, τῆς δὲ τύχης ἀφελομένης παρὰ τῆς ἀρετῆς τὸν στέφανον, οἱ ἱερεῖς τὸ λοιπὸν ἀποκειρόμενοι τὴν κόμην κύκλον τινὰ τριχῶν ἀντὶ στεφάνου τῇ κεφαλῇ περιποιοῦσι» [2].

Μετεβλήθη δ᾽ ὁ τρόπος τῆς κουρᾶς τῶν κληρικῶν κατὰ τοὺς ὑστέρους αἰῶνας, οὕτως ὥστε νὰ φέρωσι πλέον οὗτοι μακρὰν κόμην. Τὸ πρᾶγμα φρονῶ ὅτι ἐγένετο πρὸς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τῶν λαϊκῶν, οἵτινες ἤρχισαν νὰ κείρωνται περιτρόχαλα καὶ εἶναι πολὺ τῆς ἁλώσεως μεταγενέστερον [3].

Οἱ μοναχοὶ λοιπὸν ἐδείκνυντο ἐν χρῷ κεκαρμένοι, διὰ τοῦτο ὁ λαὸς τοὺς ἀπέδιδε τὸ σκωπτικὸν ἐπίθετον τζουριχοάγιος, ἤτοι ἐξυρημένος ἅγιος [4].

Καὶ οὕτω μὲν ὤφειλον· πολλοὶ ὅμως τὰς ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις λησμονοῦντες, κομψότητος χάριν, ἄφινον ἀρκετὰ μακρὰν τὴν κόμην, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔψεγον οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ δὴ ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Κύπρου Ἐπιφάνιος [5], χωρὶς βέβαια νὰ εἰσακουσθῶσιν ἀπολύτως αἱ παραινέσεις αὐτῶν, ἀφ᾽ οὗ αἰῶνας ὅλους μετὰ ταῦτα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ἔψεγε τοὺς συγχρόνους του μοναχοὺς ὅτι ἔφερον κόμην ὑπὲρ τὰς κοσμικὰς (Opusc. 256.88) ἢ ὅτι ἦσαν κομῆται πυκνῷ βρίθοντες τῷ μαλλῷ, ἀναγκαζόμενοι μάλιστα νὰ περιστρέφωσι τὴν κόμην, ἵνα μὴ ὑπὸ τοῦ μήκους αὐτῆς γίνωνται καταγέλαστοι (Opusc. 257.2).

Κατὰ κανόνα λοιπὸν οἱ λαϊκοὶ Βυζαντινοὶ ἔτρεφον μακρὰν κόμην· κουρίαι ἐδείκνυντο εἰς ἐξαιρετικὰς ὅλως περιστάσεις καὶ δή, ἂν ἀπέθνησκε τῶν

---

[1] Κ. Καλλινίκου, Κόμη καὶ γένειον παρὰ τοῖς κληρικοῖς, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 13.227.

[2] Ι. Λυδοῦ, Περὶ μηνῶν 4 κεφ. 67 (σ. 121.10 ἔκδ. Wünsch.)

[3] Κατὰ τὸν Κ. Καλλίνικον, Ἔνθ᾽ ἀν. 13.231 ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἐντεῦθεν ἐπεκράτησε νὰ φέρωσι μακρὰν κόμην οἱ κληρικοί, ὁ Μακαριώτατος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος εἶπε γενικῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας (Καιροὶ 25 Ἰουλίου 1919 ἀριθ. 480), ὁ δὲ Μητροπολίτης Μεσσηνίας Μελέτιος Σακελλαρόπουλος (Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον σ. 143) ὑπεστήριξεν ὅτι ἀπὸ τοῦ ΙΖ΄. αἰῶνος εἰσήχθη τὸ ἔθιμον. Τὸ περὶ τῆς κόμης τῶν κληρικῶν ζήτημα συνεζητήθη ἐπ᾽ ἐσχάτων εὐρέως παρ᾽ ἡμῖν. Πρβλ. τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ Καλλινίκου, ὅσα ἔγραψεν ὁ Μακαριώτατος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἐν τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Κήρυκι τοῦ 1918 (φύλλα 21ης καὶ 28ης Ἰουλίου) καὶ ἐν τοῖς Καιροῖς τῆς 25ης Ἰουλίου 1919 κἑξ. καὶ βλέπε τὰ ἐν τοῖς Καιροῖς πάλιν ὑπὸ διαφόρων γραφέντα ἀπὸ τῆς 17ης Ἰουλίου μέχρι 9ης Αὐγούστου 1919.

[4] Th. Pressel, Joh. Tzetzae epistolae σ. 50 ἐπιστ. 57. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀναφέρει καὶ τζουριχοπρεσβύτερον, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 45 ἐπιστ. 55.

[5] Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων, αἵρεσις 80ή (Migne, P.G. 42.765). Ὅρα καὶ Κ. Καλλίνικον, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 226.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

συγγενῶν τις[1], ἤ, ἂν κατεδικάζοντο δι᾿ ἀτιμωτικὴν ἢ ἄλλην τινὰ πρᾶξιν. Οἱ διαπομπευόμενοι π. χ. ἐκουρεύοντο ὡς καὶ οἱ παραβαίνοντες τὰς διατάξεις τῶν ἀρχόντων. Τὸ τυπτέσθω καὶ κουρευέσθω συχνὰ ἀναφέρεται ἐν ταῖς διαταγαῖς τῶν ἀρχόντων.

Κουρίαι ἐπ᾿ ἴσης ἦσαν οἱ γελωτοποιοί, παράσιτοι καὶ θαυματοποιοί, πρόσωπα δῆλα δὴ μὴ ἀπολαύοντα ὑπολήψεως[2].

Περὶ τῶν τριχῶν τοῦ μύστακος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἐλαχίστας ἔχομεν πληροφορίας.

Κατὰ τὸν Γ΄. μ.Χ. αἰῶνα θὰ ἐξύριζον, φαίνεταί τινες τὸν μύστακα, ἄλλως δὲν νοεῖται τὸ τοῦ Κλήμεντος «ἴσως τὰς ἐπὶ τῷ μύστακι μολυνομένας (τρίχας) κατὰ τὴν τροφὴν περικαρτέον, οὐ ξυρῷ (ἀγενὲς γὰρ) ἀλλὰ ταῖς δυσὶ μαχαίραις ταῖς κουρικαῖς»[3], τὸ αὐτὸ δὲ θὰ συνέβαινε καὶ κατὰ τὸν Ε΄. αἰῶνα, ἀφ᾿ οὗ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης γράφων πρὸς νέον Διονύσιον ξυρίζοντα τὸν μύστακα, ψέγει αὐτὸν ὡς στεροῦντα τὴν ὄψιν τοῦ φυσικοῦ τῆς τιμιότητος ἄνθους[4], ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὸν ϛ΄. αἰῶνα, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ Προκοπίου (᾿Ανέκδ. 7.9) ὅστις ὁμιλῶν περὶ τῶν Πρασίνων καὶ Βενέτων λέγει ὅτι δὲν ἐκείροντο ὡς οἱ ἄλλοι Ρωμαῖοι «τοῦ γὰρ μύστακος καὶ τοῦ γενείου οὐδαμῆ ἥπτοντο». Περὶ κουρᾶς δὲ τῶν τριχῶν τῆς ὑπήνης, αἵτινες ἀποτελοῦσι κόσμον τοῦ σώματος ὡμίλησε κατὰ τὸν Θ΄. αἰῶνα καὶ τὸ ᾿Ονειροκριτικὸν τοῦ ᾿Αχμέτ[5].

Πλείονα γνωρίζομεν περὶ τοῦ γενείου καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιμελείας αὐτοῦ.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι γενικῶς εἰπεῖν τὸ γένειον ἐθεωρεῖτο κόσμος τοῦ ἀνδρός, οἱ δὲ ξυριζόμενοι ἐσκώπτοντο δεινῶς ὡς ἐγκαλοῦντες τῇ φύσει ὅτι αὐτοὺς ἄνδρας καὶ οὐχὶ γυναῖκας ἐποίησε[6], προϊόντος ἐν τούτοις τοῦ χρόνου, καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς ἐποχῆς, ἡ ξύρισις τοῦ γενείου διεδόθη[7], ἐπεκράτησε δὲ παρ᾿ ἡμῖν σποράδην καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις, ἀφ᾿ ἧς ἐποχῆς, μεταφερθείσης τῆς ἕδρας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὸ

---

[1] Φ. Κουκουλέ, ᾿Επιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν. Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1929 σ. 380.

[2] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΛΖ΄. Migne, P.G. 57.426. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Πρὸς Σέλευκον, Migne, P.G. 37.1517. Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 4.221. Βλ. καὶ Κ. Σάθα, Δοκίμιον τιθ΄.

[3] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 270.

[4] Δ. Μπαλάνου, ᾿Ισίδωρος ὁ Πηλουσιώτης σ. 91.

[5] ᾿Αχμέτ, ᾿Ονειροκριτικὸν κεφ. μα΄. σ. 26.13.17.

[6] ᾿Αθήναιος, ΙΓ΄. 18. Πβ. καὶ Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1798.30, 1910.1. Ὁ Θεόπομπος (Παρὰ Πολυβίῳ 8.11.9) ὁμιλῶν περὶ τῶν περὶ Φίλιππον τὸν ᾿Αμύντου ἑταίρων λέγει. «Τί γὰρ τῶν καλῶν καὶ σπουδαίων οὐκ ἀπῆν; ὧν οἱ μὲν ξυρώμενοι καὶ λεαινόμενοι διετέλουν ἄνδρες ὄντες»;

[7] U. v. Wilamowitz, Staat u. Gesellschaft der Griechen u. Römer σ. 190. Ménard—Sauvageot, La familIle dans l'antiquité. Le vêtement σ. 332.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Βυζάντιον, Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας, κατὰ Ρωμαϊκὴν συνήθειαν ἰσχύσασαν ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς παρακμῆς, ἐδείκνυτο ἐξυρημένος τὸν πώγωνα, γενόμενος οὕτω πρότυπον μιμήσεως εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ Φωκᾶ, πλὴν ἐννοεῖται Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου [1].

Τὸ ὅτι οἱ κομψευόμενοι Βυζαντινοὶ συνήθιζον ἀνὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας νὰ κείρωσιν ἢ ξυρίζωσι τὸ γένειον περιτράνως μαρτυροῦσι οἱ ὑπὸ διαφόρων συγγραφέων ἔπαινοι αὐτοῦ ὡς κατόπιν καὶ ἡ σαφὴς κατὰ τῆς ξυρίσεως αὐτοῦ πολεμική.

Κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν συγγραφέα Κλήμεντα, τὸ γένειον τοῦ ἀνδρὸς ἐμποιεῖ μὲν εἰς τὸ πρόσωπον σεμνότητα, προκαλεῖ δὲ καὶ κατάπληξιν, παρουσιαζόμενον δ' ἅμα τῇ φρονήσει εἶναι δεῖγμα ἀλκῆς καὶ ἀρχῆς [2], κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης δ' Εὐστάθιον εἶναι «ἀνδρώδους τελειότατον σύμβολον» [3]. Τούτου ἕνεκα ὁ Κλήμης ἤθελε λάσιον τὸ γένειον, ἀπέτρεπε δ' ἀπὸ τῆς ἐν χρῷ κουρᾶς αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι τὴν συνήθιζον οἱ σύγχρονοί του, καὶ συνίστα, ἐν ἀνάγκῃ, τὴν διὰ ψαλίδος ἐλαφρὰν περικοπήν· «αἰσχρὸν γὰρ τὸ θέαμα (τῆς παντελοῦς ἀποψιλώσεως) καὶ κατέγνωσται ἡ τοῦ γενείου ἐν χρῷ κουρὰ παρατίλσει καὶ λειότητι γειτνιῶσα» [4]. Ὁ αὐτὸς μάλιστα συγγραφεὺς ψέγει σφοδρῶς καὶ τὴν ὕπαρξιν πολλῶν κουρέων ἀπασχολουμένων μὲ τὸ ξύρισμα τῶν ἀνδρῶν ὡς καὶ προσώπων προωρισμένων διὰ διαφόρων μεθόδων ν' ἀποσπῶσι τὰς ἐν τῷ σώματι τοῦ ἀνδρὸς τρίχας [5].

Ὅτι ἡ ξύρισις τοῦ γενείου κατὰ τὸν Δ΄. μ. Χ. αἰῶνα ἐθεωρεῖτο κομψότητος δεῖγμα φανερώνουσι καὶ τὰ ὅσα ἔλεγον οἱ Ἀντιοχεῖς περὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὃν ἔψεγον ὡς φαινόμενον, ἕνεκα τῆς γενειάδος του, ὡς στρατιώτην ἢ πρεσβύτην, ἐν ᾧ ἠδύνατο ξυριζόμενος νὰ φανῇ ὡς ὡραῖον μειράκιον (1.450.24 Hertlein) καὶ πρὸς οὓς μετὰ πικρίας ἀπαντῶν ἐκεῖνος ἔλεγεν ὅτι ξυριζόμενοι ἡμιλλῶντο περὶ κάλλους πρὸς τὰς γυναῖκας καὶ ὑπέφαινον τὸν ἄνδρα διὰ τοῦ μετώπου καὶ οὐχί, ὡς ἐκεῖνος, διὰ τῆς γενειάδος [6].

Τὴν συνήθειαν τοῦ ἀποκείρειν ἢ ξυρίζειν τὸ γένειον πιστοποιοῦσι καὶ ὁ Χρυσόστομος λέγων ὅτι εἶναι ἀηδὲς ὁ εὐγενὴς καὶ ἐλεύθερος νὰ μιμῆται

---

[1] Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Cabrol ἐν λ. barbe, ἔνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία περὶ τοῦ θέματος.

[2] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 καὶ 11 σ. 245.247.270. Ὁ Κλήμης ἤθελε «λάσιον τὸ γένειον».

[3] Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κὺρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν (W. Regel, Fontes rerum byzantinarum σ. 123.15).

[4] Κλήμεντος, Ἔνθ' ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 270. Ὁ αὐτὸς τὸν ξυριζόμενον χαρακτηρίζει ὡς θηλυδρίαν καὶ μοιχὸν σ. 247.

[5] Κλήμεντος, Ἔνθ' ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245. Πβ. καὶ Δ. Μπαλάνου, Ἡ πολυτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (Νέα Σιὼν τόμ. 17 σ. 434).

[6] Ἰουλιανοῦ, Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπώγων 1.435.20 (Hertlein).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

τοὺς ἐξυρημένους σκηνικούς [1], καὶ αἱ διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων, αἵτινες ἐκέλευον «οὐδὲ γενείου τρίχα διαφθείρειν καὶ τὴν μορφὴν τοῦ ἀνθρώπου παρὰ φύσιν ἐξαλλάσσειν» [2].

Καὶ τὸ τόσον διαδεδομένον ἔθιμον ἐξακολουθεῖ [3], καὶ ἐπεκτείνεται μάλιστα, ἀφ᾿ ἧς ἐποχῆς, ἕνεκα τῶν σταυροφοριῶν, ἦλθον οἱ ἡμέτεροι εἰς στενωτέραν μὲ τοὺς δυτικοὺς ἐπικοινωνίαν. Ὁ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΒ'. αἰῶνος ἀκμάσας Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, ἐν ἱερᾷ ἀγανακτήσει, γράφει· «νεανίσκῳ ἄρτι ὑποπιμπλαμένῳ γενείου· ὅπερ οἱ Λατινοήθεις μεθοδεύοντες ἀεὶ ἔχειν, ὡς διὰ βίου ὑπηνῆται εἶναι, βιάζονται τὸν πώγωνα τῇ συνεχεῖ ἐν χρῷ κουρᾷ δοκεῖν πάντοτε ἄρτι γενειάσκειν· καὶ αὐτοὶ μὲν ἀτιμούσθωσαν» [4].

Καὶ ὁ μαθητὴς δὲ τοῦ ἱεράρχου τούτου καὶ εἶτα κλεινὸς τῶν Ἀθηνῶν Μητροπολίτης, Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ὁ Χωνιάτης, πρὸς τοὺς συγχρόνους του ἀπευθυνόμενος ἔλεγεν· «....ὑμᾶς δὲ ὁρῶ λεῖα καὶ ἄτριχα τὰ τῶν προσώπων ποιεῖν ὡς μειρακίσκας ἢ μείρακας.... ὃς οὖν τὸ τοῦ πώγωνος ἀνδρῶδες ἀποβάλλεται τρίχωμα, οὗτος λέληθεν ἑαυτὸν ἐξ ἀνδρὸς εἰς γυναῖκα μεταβαλλόμενος» [5].

Τὴν ξύρισιν τοῦ γενείου τῶν συγχρόνων ψέγων καὶ ὁ Ι. Τζέτζης τὴν χαρακτηρίζει ὡς ὀλεθρίαν καὶ προκαλοῦσαν μέμψιν μὴ τῷ χρόνῳ μαραινομένην [6], ὁ δὲ Μιχαὴλ Γλυκᾶς τὴν θεωρεῖ δεῖγμα θηλυδρίου [7].

Ἐκεῖνος ὅμως ὅστις δίδει ἀκριβεῖς καὶ πλουσίας περὶ τοῦ θέματος πληροφορίας εἶναι ὁ Ζωναρᾶς (ΙΒ'. αἰὼν) ὅστις σχολιάζων τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμενικῆς συνόδου, βεβαιοῖ ὅτι οἱ σύγχρονοί του νέοι, μόλις ἔβλεπον ἐπανθοῦντα τὸν ἴουλον, ἔσπευδον νὰ τὸν ξυρίσωσιν, ἵνα λειότητα τοῦ προσώπου ἔχωσιν, οἱ δὲ ἀνδρωθέντες πλέον ἢ καὶ προβεβηκότες τὴν ἡλικίαν, ἵνα λειοπρόσωποι φαίνωνται καὶ πρὸς νεανίσκους προσομοιάζωσιν, ἔκαιον τὰς τρίχας τοῦ πώγωνος προσάγοντες διάθερμον τεμάχιον κεράμου, ταῦτα δέ, προσθέτει «οὐ τοῖς τυχοῦσι μόνοις ἐπιτηδεύεται, ἀλλὰ καὶ τοῖς ὑπερλίαν αὐτοῖς. Ὅθεν κατενεχθὲν τὸ κακὸν ἐγένετο πάνδημον καὶ ὥς τι νόσημα ἐπιδήμιον ἐνσκῆψαν τοὺς Χριστιανοὺς πάντας σχεδὸν ἐπιβόσκεται... καὶ ὁ κωλύων ταῦτα οὐδείς· οὐ πατριάρχης, οὐκ ἄλλοι ἀρχιερεῖς, οὐ μοναχοί» [8].

---

[1] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΗ'. Migne, P.G. 58.494.

[2] Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565A.

[3] Κατὰ τὸν Θ'. αἰῶνα πληροφορούμεθα ὅτι ἡ ξύρισις τοῦ προσώπου ἐγίνετο κόσμου χάριν, «Ἐάν τις ἴδῃ ὅτι ξυρᾶται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ κόσμου χάριν» Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν κεφ. λη'. σ. 25.9, εἶπε δὲ περὶ τοῦ Μαυρικίου ὁ Γ. Κεδρηνὸς (Ἱστορ. 1.691.12) ὅτι ἔκειρε τὸ γένειον «καθὰ Ρωμαίοις ἔθος ἐστί».

[4] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1658.62.

[5] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα 1.42.15.

[6] Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς ἔργα καὶ ἡμέρας στίχ. 751.

[7] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονικὴ 264.10.

[8] Ἔπιθι Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.535.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Τέλος τὴν μεγάλην τοῦ ἐθίμου διάδοσιν πιστοποιεῖ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ παιδαγωγοῦ του Κλήμεντος, ὅστις γράφει· «νῦν δὲ Ρωμαῖοι μισοπώγωνες ὑπὲρ ἄνθρωπον πάντα»[1].

Ἂς μὴ μείνῃ μ' ὅλα ταῦτα ἀμνημόνευτον ὅτι ἀντιστρόφως ὑπῆρχον καὶ οἱ ἐπίτηδες μακρὰν τρέφοντες γενειάδα, οἱ μ α κ ρ ο γ έ ν ε ι ο ι, οἱ τούτου ἕνεκα σοφοὺς ἑαυτοὺς θεωροῦντες[2].

Ὡς δ' ὑπὸ τῶν ὀρθῶς φρονούντων ἐψέγετο ἡ ξύρισις τοῦ γενείου, οὕτως ἀντιστρόφως ἐθεωρεῖτο αὕτη προσήκουσα εἰς τοὺς μίμους, θαυματοποιοὺς καὶ παρασίτους, ἄνδρας δῆλα δή, οἵτινες ἐθεωροῦντο ὡς ἀποβαλόντες πᾶσαν αἰδῶ[3].

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν λαϊκῶν· οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ὤφειλον γενικῶς νὰ τρέφωσι γενειάδα, τοῦτο δὲ κατὰ κανόνα καὶ ἐτηρεῖτο, χωρὶς βέβαια νὰ λείπωσι καὶ παραδείγματα, μοναχῶν μάλιστα, οἵτινες, τὰ κεκανονισμένα παραβαίνοντες, ἔκειρον τὸ γένειον[4]. Ἡ ἀποψίλωσις τέλος τῆς γενειάδος τῶν κληρικῶν ἐπὶ εἰκονομάχων, ὡς ἀποτέλεσμα βίας, δὲν ἐξετάζεται ἐνταῦθα[5].

«Γενείου σεμνότης, συμμετρία» εἶπεν ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος[6]. Οἱ Βυζαντινοὶ ὄντως, πλὴν τῶν ἀσκητῶν, οἵτινες ἀπέδιδον μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ μῆκος τῆς γενειάδος, τῆς οὐχὶ σπανίως ρυπαρᾶς[7], ἐφρόντιζον διὰ σεμνῆς κουρᾶς νὰ διευθετῶσι τὸν πώγωνα[8], ὅστις ἐλάμβανε καὶ περιφερὲς σχῆμα[9], ἀλλὰ καὶ τετράγωνον, ὡς δεικνύουσι τὰ νομίσματα. Ἄλλοτε πάλιν ὁ αὐτός, ἐπιμελῶς κτενιζόμενος, ἐβοστρυχίζετο, ἐ κ λ ώ θ ε τ ο, καὶ ἢ ἐδιχάζετο ἢ κατὰ τὸ ἄκρον ἐσχίζετο, ἤτο, ὡς λέγουσι τὰ κείμενα, κ ε κ λ ω σ μ έ ν ο ς καὶ

---

[1] Βλ. 1 σ. 337 (Stählin).

[2] Βλέπε τὸ ἐργίδιον τοῦ Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ό μ ο υ κατὰ μακρογενείου γέροντος δοκοῦντος εἶναι διὰ τοῦτο σοφοῦ (B o i s s o n a d e, Anecd. Gr. 4.430-435).

[3] Κ λ ή μ ε ν τ ο ς, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245 καὶ 246. Χ ρ υ σ ο σ τ ό μ ο υ, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΛΖ'., Migne, P.G. 57.426 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΗ'. Migne, P. G. 58.494, Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Ν α ζ ι α ν ζ η ν ο ῦ. Πρὸς Σέλευκον, Migne, P.G. 37.1517, Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ό μ ο υ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 4.221, Ἔπιθι καὶ Κ. Σ ά θ α, Δοκίμιον τιθ'.

[4] Ἐ π ι φ α ν ί ο υ, Κατὰ αἱρέσεων· αἵρεσις 80η· Migne, P.G. 42.765. Ὁ 41ος κανων τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου λέγει· clericus nec comam nutriat nec barbam radat.

[5] Κ. Κ α λ λ ι ν ί κ ο υ, Ἔνθ' ἀν. 13.228.

[6] Θ ε ο δ ώ ρ ο υ Π ρ ο δ ρ ό μ ο υ, Κατὰ μακρογενείου γέροντος δοκοῦντος εἶναι διὰ τοῦτο σοφοῦ (Boissonade, Anecd. Gr. 4.435).

[7] T a f e l, Eustathii opusc. 94.89.

[8] Ὡς ἡμέρα κατάλληλος πρὸς κοπὴν τῆς γενειάδος ἐθεωρεῖτο ἡ 17η τῆς σελήνης. Ἐν σεληνοδρομίῳ (Χ. Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 1275 φ. 23β) ἀναγινώσκομεν· εἰς τὰς ιζ'. τὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορα κατεστράφησαν· θερίζειν, κουρεύειν τὸν πώγωνα καὶ τὴν κεφαλήν.

[9] Ἄ ν ν α Κ ο μ ν η ν ή, Ἀλεξιὰς 5.8 (1.262.6 Βόνν.).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

διχαλός [1], σχήματα, ὧν ἰδέαν λαμβάνομεν ἔκ τε τῶν νομισμάτων καὶ τῶν ἐν χειρογράφοις εἰκόνων.

Τὸ νὰ καθορίσῃ τις πῶς αἱ Βυζαντιναὶ ἐστόλιζον ἢ διέθετον τὴν κόμην αὐτῶν κατὰ διαφόρους αἰῶνας εἶναι ἀρκούντως δυσχερές, πρῶτον, διότι αἱ σχετικαὶ εἰκόνες σχεδὸν μᾶς λείπουσι, καὶ δεύτερον, διότι οἱ συγγραφεῖς ὁμιλοῦσι λίαν ἀορίστως περὶ τοῦ θέματος μεταχειριζόμενοι πολλάκις λέξεις (π. χ. ἐμπλοκή, ἐμπλόκια, πλόκαμοι, πλέγματα) ἃς ἄλλοι ἄλλως ἐννοοῦσιν. Ὅσα λοιπὸν θὰ λεχθῶσι κατωτέρω ἰσχύουσι κυρίως μόνον διὰ τὸν αἰῶνα, εἰς ὃν ἀνήκει ὁ πληροφορῶν συγγραφεύς, χωρὶς ν᾽ ἀποκλείεται τὸ ὅτι καὶ ἐπὶ μακρότερον ταῦτα ἴσχυσαν χρόνον.

Ὅταν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγῃ ὅτι οἱ σύγχρονοί του ἄνδρες ἐγυναικίζοντο κουρὰς ἀγενεῖς καὶ πορνικὰς ἀποκειρόμενοι καὶ τὰς κόμας, ὥσπερ αἱ γυναῖκες κοσμούμενοι ἤ, ὅταν κάμνῃ λόγον περὶ τῶν μυρίων σχηματισμῶν τῆς κόμης τῶν συγχρόνων του γυναικῶν καὶ τῶν ἑταιρικῶν περιπλοκῶν τῶν τριχῶν [2] ἤ, ὅταν ὁ Χρυσόστομος ὁμιλῇ περὶ τῆς διαθέσεως τῶν τριχῶν τῆς γυναικείας κόμης, ἵνα αὕτη φαίνεται καλή, ἢ περὶ τῆς μετὰ δαψιλείας χρησιμοποιήσεως ὑπ᾽ αὐτῶν διαφόρων πλεγμάτων [3], γενικὰ ὅλως καὶ ἀόριστα μᾶς λέγουσι περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος ἡμᾶς ζητήματος, χωρὶς νὰ μᾶς δίδωσιν οὐδεμίαν σαφῆ νύξιν.

Πρώτην σαφῆ πως πληροφορίαν μᾶς δίδει ὁ Κλήμης ἀναφέρων περὶ τῆς ἀναδέσεως τῶν σειρῶν τῶν γυναικῶν, ἐξ οὗ χωρίου μανθάνομεν ὅτι εἷς τῶν τρόπων τῆς διαθέσεως τῆς γυναικείας κόμης κατὰ τὸν Γ΄. αἰῶνα ἦτο ἡ συμπλοκὴ τῶν τριχῶν αὐτῆς εἰς σειράς [4].

Τὴν χρησιμοποίησιν τῶν σειρῶν τούτων παρὰ ταῖς γυναιξὶν εὑρίσκομεν βραδύτερον παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Θεολόγῳ, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ πλοκάμων χρυσῷ σφιγγομένων [5], ἤτοι περὶ τριχῶν τῆς κόμης πεπλεγμένων καὶ σφιγγομένων διὰ τῆς παρεμβολῆς χρυσῶν ταινιῶν, ἔτι δὲ καὶ ἐν ἁγιολογικοῖς κειμένοις, ἔνθα περιγράφονται αἱ μάρτυρες πρὸ τοῦ μαρτυρίου ὡς κοσμοῦσαι ἑαυτὰς καὶ πλοκαμίζουσαι τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς [6].

Ἦσαν δ᾽ οἱ πλόκαμοι οὗτοι, οἵτινες ἐλέγοντο πλεξίδια καὶ κατὰ τοὺς

---

[1] Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 367.9, 450.21, Γ. Ἀκροπολίτου, Χρονικὴ συγγραφὴ 1.32.1 (ἔκδ. Heisenberg).

[2] Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 243, κεφ. 3 σ. 245 καὶ κεφ. 11 σ. 271.

[3] Χρυσοστόμου, Εἰς κεφάλαιον Ε΄ καὶ Ϛ΄ τῆς Γενέσεως ὁμιλία ΚΑ΄, Migne, P.G. 53.184, τοῦ αὐτοῦ, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Ἐφεσίους ὁμιλία ΙΒ΄., Migne, P.G. 62.383 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Περὶ μετανοίας, Migne, P.G. 59.765.

[4] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 271.

[5] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄. Migne, P.G. 37.884.

[6] Μαρτύριον τῶν ἁγίων Τιμοθέου, Ἀναγνώστου καὶ Μαύρας, Acta SS. Maii XVIIc.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

τελευταίους αἰῶνας πλεξοῦδες [1] ἢ πολλοί, περὶ πλοκάμων καὶ πλοκαμίδων συχνὰ γίνεται λόγος [2], ἢ καὶ δύο μόνον, ὁπότε αἱ γυναῖκες ἐλέγετο ὅτι ἦσαν εἰς δύο πλεγμένες [3].

Ὁ αὐτὸς ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αἱ σύγχρονοί του γυναῖκες συνήθιζον ν' ἀφίνωσι την κόμην των νὰ πίπτῃ ἄδετος ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῶν ὤμων καὶ νὰ σκιρτᾷ ὑπὸ τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου [4], τοιοῦτον δὲ τρόπον διαθέσεως, πιθανώτατα, ὑπαινίσσεται καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου μνημονευομένη «κόμη κραδαινομένη» [5]. Ἂν δ' ὁ αὐτὸς πατὴρ ἐννοῇ τὴν λυτὴν ἢ εἰς σειρὰς πεπλεγμένην κόμην, ὅταν ψέγων τοὺς ὑποκριτὰς τοῦ θεάτρου λέγῃ «ὁ μὲν ὄπισθεν ἔχει κόμην νέος ὢν καὶ τὴν φύσιν ἐκθηλύνων» [6] ἀγνοῶ.

Ὅτι δ' ἡ οὕτως ἐλευθέρως πίπτουσα κόμη, ἧς μνείαν ποιεῖται κατὰ τὸν ΙΕ΄. αἰῶνα καὶ τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου [7] (στίχ. 109) θὰ διηυθετεῖτο καταλλήλως, σαφῶς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπονοήσωμεν Μιχαὴλ ὁ Ψελλός, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ τῶν τριχῶν τῆς κόμης τῆς θυγατρός του «αἵ κατὰ νῶτα μακροτενῶς ἐφαπλούμεναι οὐλότησι καὶ περικλάσεσιν ἐφαιδρύνοντο [8], περὶ πλοκάμων δ' ἑλικιῶν παλαιότερον Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης [9].

Ἕτερος τρόπος ἀναδέσεως τῆς κόμης ἦτο νὰ τὴν περιστρέφωσι καὶ κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς νὰ συγκρατῶσι, ποιοῦσαι ὑψηλὸν κρωβύλον, τοῦθ' ὅπερ προσέδιδε τὸ σχῆμα περικεφαλαίας [10] ἢ περιστρέφουσαι πάλιν νὰ σχηματίζωσι τὸν κρώβυλον κατὰ τὸ ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ ἄνω τοῦ τραχήλου μέρος, σχῆμα ὅπερ ἐκαλεῖτο σπατάλιον καὶ ὅπερ, πλὴν τῶν γυναικῶν, ἔφερον καὶ οἱ γυναικιζόμενοι ἄνδρες [11]. Ὁμιλεῖ δὲ καὶ ὁ Χρυσό-

---

[1] Ἔρσις· τὸ πλεξίδιον· Σουΐδας καὶ Ζωναρᾶς ἐν λ. Νῦν πλεξίδες καὶ πλεξοῦδες. Πβ. καὶ Μ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 109.

[2] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σῳζόμενα 1.12.21 καὶ 42.15 Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.319) Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη στίχ. 811 (Σπ. Λάμπρου, Romans σ. 35).

[3] Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην στίχ. 488 (Wagner, Trois poèmes Grecs σ. 255).

[4] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄. Migne, P.G. 37.884.

[5] Χρυσοστόμου, Ὁμιλία εἰς Εὐτρόπιον, Migne, P.G. 52.412.

[6] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΛΖ΄. Migne, P.G. 57.426.

[7] τὰ μαλλιὰ
ἄλλαις νὰ τά χουν ἄπλοκα καὶ ἄλλαις εἰς πλεξοῦδες.

[8] Μιχ. Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.71).

[9] Δ. Μπαλάνου, Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης σ. 91.

[10] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔνθ' ἀν.

[11] Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565. Βλ. καὶ Κ. Καλλινίκου, Κόμη καὶ γένειον παρὰ τοῖς κληρικοῖς (Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 13.224). Τὰ σπατάλια, περὶ κομμώσεως ὄντος τοῦ λόγου, ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ ἑρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκους σ. 162 (ἐκδ. Boucherie).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

στομος διὰ «διοστρύχους ποικίλως ἐμπεπλεγμένους κρωβύλῳ Περσικῷ προσεοικότας»[1].

Ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος κατὰ τὸν Δ΄. αἰῶνα μ. Χ. ψέγων τοὺς μεταμφιεννυμένους κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Καλανδῶν, λέγει ὅτι οὗτοι «τὸν κρώβυλον ἐπιτίθενται τῇ κεφαλῇ, ᾗ γυναιξὶ νόμος»[2]. Ἂν ὁ πατὴρ ἐννοῇ τὸ πρῶτον ἢ τὸ δεύτερον εἶδος τοῦ κρωβύλου, ἀγνοοῦμεν, ἐκ τῆς πληροφορίας του ὅμως τοῦτο μανθάνομεν ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ κρωβύλου τότε παρὰ ταῖς γυναιξὶν ἦτο νόμος, ἤτοι καθολικὸν ἔθιμον[3].

Συνήθιζον δ᾽ ὁμοίως αἱ γυναῖκες, ὧν ἐξαίρονται «τῶν τριχῶν αἱ στρεβλώσεις»[4], νὰ διαιρῶσιν εἰς δύο τὴν κόμην σχηματίζουσαι διαχωριστικὴν γραμμὴν κατὰ τὸ μέσον τῆς κεφαλῆς καὶ ὑπὲρ τὸ μέσον τοῦ μετώπου «μεμερισμένην τηρεῖν τὴν κόμην»[5] ἢ νὰ ἀφίνωσι νὰ ἐξέχωσιν ἐκ τοῦ λινοῦ κεφαλοδέσμου καὶ νὰ πίπτωσιν ἐπὶ τοῦ μετώπου τρίχες ἁπλαῖ[6] ἢ εἰς βοστρύχους περιειλιγμέναι[7], αἵτινες ἐλέγοντο παραμπύκια[8] ἐκ τοῦ ἄμπυκος τοῦ δηλοῦντος διάδημά τι διὰ χρυσοῦ καὶ λίθων πεποικιλμένον, τὸ ὁποῖον περὶ τὰς κεφαλὰς ἔφερον αἱ γυναῖκες[9] καὶ ὅπερ ἐτέλει ὃ περίπου ἔργον καὶ ἡ μίτρα ἢ μίτα (Λατ. mita) ὃν διάφορον τοῦ πλέκτου ἢ μαλλοπλέκτου, ὅστις

[1] Χρυσοστόμου, Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα 2.7 (ἔκδ. Schulte).

[2] Ἀστερίου Ἀμασείας, Λόγος κατηγορικὸς τῶν Καλανδῶν, Migne, P.G. 40.221.

[3] Περὶ τῆς σημασίας ταύτης τῆς λ. νόμος πβ. Φ. Κουκουλέ, Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίῳ, Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 1.17.18.

[4] Χρυσοστόμου, Εἰς Ἰωάννην ὁμιλία ΙΗ΄. Migne, P.G. 59.120.

[5] Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P. G. 1.565A. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἔνθ᾽ ἀν.

[6] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄., Migne, P.G. 37.885. Θεοδώρου Προδρόμου, Λόγος εἰς τὸν Πορφυρογέννητον κυρὸν Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνὸν (Ed. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos B. Z. 16.116 στίχ. 183.

[7] Τὸ τοιοῦτον ἐθεωρεῖτο πολλῆς κομψείας δεῖγμα καὶ ἑταιρικόν· Παλλαδίου, Διάλογος ἱστορικός, Migne, P.G. 47.27. Ὁ Χρυσόστομος μάλιστα, (εἰς Ἰωάννην ὁμιλία ΙΗ΄. Migne, P.G. 59.120) ψέγει τῶν γυναικῶν τοῦ ἐλαφροῦ κόσμου «τῶν τριχῶν τὰς στρεβλώσεις».

[8] Καὶ νῦν δέ φασιν ἀμπυκίζειν τὸ τὰς ἐμπροσθίας τρίχας ἀναδεῖν . . . . δῆλον δὲ ὡς καὶ ἡ κοινὴ γλῶσσα παραμπύκια ἐπὶ τριχῶν λέγειν εἴωθεν Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1280.51.59 καὶ ἐν τῷ Μ. Ἐτυμολογικῷ (86.23) φέρεται ἄμπυξ· παρὰ τὸ ἀναπυκάζειν καὶ ἀνέχειν τὴν τρίχα. Πβ. καὶ ἄμπυξ· τὸ κεφαλοδέσμιον Bachmann, Anecd. Graeca 430.

[9] Οὕτως ὁρίζει τὸν ἄμπυκα ὁ σχολιαστὴς τοῦ Εὐριπίδου (Ἑκάβ. 465). Κατὰ τὸν Εὐστάθιον (1280.51). Ἔστι δὲ ἄμπυξ μὲν ἀρσενικόν, κατὰ τοὺς παλαιούς, διάδημά τι πρὸς ἀνάδεσιν τριχῶν, ἃς περιστέλλοντες οἱ παλαιοὶ ὑπὸ τοῦτον παρῆγον. Αἱ glossae barbarae δίδουσιν· ἄμπυξ τριχόδεσμος καὶ τὸ Μ. Ἐτυμ. ἄμπυξ· ἡ γυναικεία ἀναδέσμη, ὅ ἐστι στρόφιον.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

εἶναι τὸ πολλάκις μνημονευόμενον ἐμπλόκιον[1], ὅπερ ὁ Μ. Βασίλειος[2] περιγράφει ὥς τι «συγκαταπλεκόμενον ταῖς θριξὶν εἰς τὸ τῇ παρ' ἑαυτοῦ εὐχροίᾳ διεγεῖραι τῶν τριχῶν τὴν χρόαν», καὶ ὅπερ ὁ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης περιπόρφυρον λέγει[3].

Ἔφερον δ' αἱ γυναῖκες βοστρύχους ἑλικτούς[4], περὶ ὧν ὁμιλεῖ ὁ Κλήμης[5] καὶ οὐ μόνον ἐπὶ τοῦ μετώπου[6], ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν μηνίγγων κατερχομένους δίκην βοτρύων καὶ τὰς σιαγόνας κατασκιάζοντας[7], ξανθῶν δὲ ἀλλὰ καὶ λευκῶν[8], ἔθιμον, ὅπερ διετηρήθη μέχρις ἐσχάτων[9] καὶ ἀλλαχοῦ, μάλιστα δ' ἐν Ἠπείρῳ.

Φαίνεται δ' ὅτι δὲν συνήθιζον αἱ γυναῖκες νὰ φέρωσιν ἕνα πλόκαμον, διὰ τοῦτο καὶ ὡς ἀσύνηθες ἀναφέρεται τοῦτο κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων, ὁπότε λέγεται ὅτι τὰ μαλλία τῶν γυναικῶν ἐπλέκοντο ὑπὸ τῶν ἐπιδρομέων εἰς ἕνα πλόκαμον[10].

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος περὶ τῶν πλοκάμων τῶν γυναικῶν ὁμιλῶν εἶπεν ὅτι οὗτοι ἐσφίγγοντο χρυσῷ, λόγος δὲ γίνεται παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι καὶ περὶ ἐπιπλεγμάτων τῶν πλοκάμων[11].

Διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἀσφαλῶς πρέπει νὰ νοηθῶσι ταινίαι χρυσαῖ ἢ χρυσοῖ κόμβοι ἢ νομίσματα ἢ καὶ πολύτιμοι λίθοι παρεμπλεκόμενοι, περὶ ὧν ρητὰς μαρτυρίας δὲν ἔχομεν, ἀλλὰ περὶ ὧν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἰδέαν ἐκ

---

[1] Κρωβύλος δέ ἐστι μητρῶδές τι πλέγμα τὰς τῆς κορυφῆς τρίχας ἀναδέον, ὃ πλέκτην καλεῖ ὁ δημώδης λεώς Ι. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 1.233 (παρὰ Cramer, Anecd. Gr. 3.351). Περὶ μαργαριταρείνου μαλλοπλέκτου εἰς τὴν κορυφὴν τιθεμένου κατὰ τὸν ΙΕ΄. αἰῶνα, ὁμιλεῖ ὁ Γεωργηλᾶς ἐν τῷ θανατικῷ τῆς Ρόδου (στίχ. 133).

[2] Μ. Βασιλείου, Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἠσαΐαν, Migne, P.G. 30.325.

[3] Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα, Migne, P.G. 99.888. Διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐποχὴν πρβ. καὶ τὰ ἑξῆς ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Meursius ἀναφερόμενα· δέμα ὁποῦ σφίγγουν καὶ πλέκουν μετ' αὐτοῦ τὰ μαλλιά των, ὃ καλοῦμεν βρουλόδεμαν ἢ βρουλόσφιγμα ἢ βρουλόμαλλον.

[4] Αἱ πλοκαμίδες τῶν γυναικῶν συχνὰ ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τὰς βοστρυχίδας, Μιχ. Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.319).

[5] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 2 κεφ. 10. σ. 219.

[6] Παλλαδίου, Διάλογος ἱστορικός, Migne, P.G. 47.27.

[7] Μιχ. Ψελλοῦ, Ἔνθ' ἀν.

[8] Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 786.12.

[9] Καὶ εἰς τὸ Κρητικὸν δρᾶμα, τὸν Γύπαριν (Κ. Σάθα, Κρητικὸν θέατρον 200.409) λέγεται περὶ τῶν συγχρόνων γυναικῶν

καὶ ζεφυρίζον τὰ μαλλιὰ καὶ δαχτυλιδωμένα
τὰ κάνουν κι' ἀπομένουσι μὲ τέχνη συνθεμένα.

[10] Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 786.12.

[11] Γεωργίου Βούρτζου, Λόγος εἰς τὴν ἁγίαν καὶ Μεγάλην Πέμπτην (Βασιλείου Γεωργιάδου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου καὶ Γεωργίου Βούρτζου μητροπολίτου Ἀθηνῶν λόγοι σ. 49).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

τῶν παρὰ ταῖς γυναιξὶ νῦν συνηθιζομένων. Μόνον ἐν τῷ θανατικῷ τῆς Ρόδου (στίχ. 109) λέγεται διὰ τὰς γυναῖκας

ἀνάκατα μὲ τὰ μαλλιὰ νά χουν βρύλλες χρυσάφι
ἀμμὰ ὅσα πλεξουδιάζουνται μὲ τὸ μαργαριτάρι

Εὐρέως παρὰ ταῖς γυναιξὶ διαδεδομένη συνήθεια ἦτο νὰ φέρωσι καὶ τεχνητοὺς πλοκάμους, τοῦθ᾽ ὅπερ σφοδρῶς ἔψεξεν ὁ Κλήμης, ὅστις ἐχαρακτήρισεν ὡς ἄθεον τὸ νὰ στολίζωνται αἱ γυναῖκες μὲ νεκροὺς πλοκάμους [1], προσέτι δὲ καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράψας τὸ

μὴ κεφαλὰς πυργοῦτε νόθοις πλοκάμοισι, γυναῖκες [2].

καὶ εἰπὼν περὶ τῆς ἰδίας ἀδελφῆς· «οὐ χρυσὸς ἐκείνην ἐκόσμησεν.... οὐ ξανθαὶ πλοκαμίδες διαφαινόμεναί τε καὶ ὑποφαινόμεναι» [3].

Κατὰ τῆς χρήσεως τῶν προσθέτων πλοκάμων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀλλοτρίων προσθεμάτων ὡμίλησε καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος [4], ἐν ᾧ ὁ Χρυσόστομος ἐπιδεινώνων τὸ πρᾶγμα καὶ ἀποβλέπων εἰς τὴν χρῆσιν ξανθῶν προσθέτων πλοκάμων ἐφοβεῖτο μὴ αἱ γυναῖκες τεράτων ἀναλάβωσι μορφὴν καὶ ἐπιθυμήσωσι χρυσᾶς νὰ ἔχωσι τρίχας [5].

Τὸ τόσον ἐν τούτοις ψεγόμενον ἔθιμον, εἰς τὸ ὁποῖον οὐκ ὀλίγον συνετέλεσε καὶ ἡ τῶν Ρωμαίων πρὸς τὰς ξανθὰς προσθέτους κόμας προτίμησις [6], ἐξηκολούθησε καθ᾽ ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, ἀφ᾽ οὗ κατὰ τὸν ΙΑ΄. αἰῶνα ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὁμιλεῖ περὶ τῆς χρήσεως ἀλλοτρίων πλοκάμων παρὰ ταῖς γυναιξί [7], κατὰ τὸν ΙΒ . δὲ ὁ Βαλσαμὼν ψέξας «τοὺς πληθύνοντας καὶ καλλωπίζοντας τὰς οἰκείας τρίχας ἢ ταύτας ἀλλοτρίαις συνάπτοντας» [8], καὶ κατὰ τὸν ΙΓ΄. ἀρχόμενον ὁ Νικήτας Χωνιάτης [9].

Πλὴν τῶν διαφόρων ἐμπλοκίων, περὶ ὧν ἀνωτέρω ὡμιλήσαμεν, αἱ

---

[1] Κλήμεντος Παιδαγωγὸς βιβλ. 2. κεφ. 10 σ. 219 καὶ βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 271.

[2] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄. Migne, P.G. 37.884.

[3] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν λόγος ἐπιτάφιος, Migne. P. G. 35. 800.

[4] Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Λόγος περὶ τῶν συνεισάκτων, Migne, P. G. 76.30A.

[5] Migne, P. G. 62.349.50. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Δ. Μπαλᾶνος (Ἡ πολυτέλεια σ. 425) καὶ χρυσῆ κόμη ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους (1578) ὑπὸ τῆς νύμφης Εἰρήνης Μόσχου τῆς συζευχθείσης τὸν Θεοδόσιον Ζυγομαλᾶν.

[6] H. Baudrillart, Histoire du luxe 2.351. Ménard-Sauvageot, La famille dans l'antiquité, Le vêtement σ. 336 καὶ 337.

[7] Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.16.73).

[8] Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμ. συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.536)

[9] Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 786.11B. Καὶ περὶ τῆς ἁγίας Λουκίας λέγεται ὅτι παῖς οὖσα ἔργον εἶχεν «οὐκ ᾄσματα παιδικά, οὐ φενάκας» Scholia in orationem Tzetzae de sancta Lucia (Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Varia Graeca sacra σ. 100).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

γυναῖκες συνήθιζον νὰ συγκρατῶσι τὴν κόμην μὲ μίαν μακρὰν περόνην παρὰ τὸν αὐχένα, τοῦθ' ὅπερ ἐθεωρεῖτο σεμνόν [1], ἐν ᾧ ἄλλαι μετεχειρίζοντο πλείονας κατεσκευασμένας ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἢ ὀστοῦ κελύφους χελώνης ἢ ἄλλων ζῴων [2]. Διάφορα δ' ἄλλα κοσμήματα τῆς κόμης μᾶς ἀφίνει νὰ ὑπονοήσωμεν ὁ Χρυσόστομος, ὅταν ὁμιλῇ περὶ γυναικείου διαδήματος καὶ «πολλοῦ κόσμου γυμναῖς ταῖς θριξὶν ἐπιτιθεμένου» [3].

Εἰς τὸν πρόσθετον ἐπ' ἴσης κόσμον τῆς γυναικείας κόμης ἀνῆκον καὶ οἱ κτένες ἢ τὰ κτένια, χρυσᾶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον [4].

Τέλος ἂς σημειωθῇ ὅτι τὴν κόμην περιέβαλλον αἱ γυναῖκες μὲ λεπτὸν λινοῦν λευκὸν ὕφασμα, οὗτινος ὑπῆρχον πολλαὶ διαφοραὶ [5], καὶ ὅπερ οἱ συγγραφεῖς χαρακτηρίζουσιν ὡς κεκρύφαλον, ἢ κεφαλόδεσμον ἢ κεφαλοδέσμιον[6], ἢ φακιόλιον ἢ γυρίν [7], ὅπερ πολλάκις εἶχε πολλὰς περιελίξεις, οὕτως ὥστε οἱ συγγραφεῖς νὰ ὁμιλῶσι διὰ κρηδέμνων ἢ ἀμφιδέσμων πυργώματα [8], ἢ ὀθονοσκεπεῖς καλύπτρας [9], ἢ περὶ σκηνῆς ἢ περὶ λόφου ὁμοίου πρὸς περικεφαλαίαν [10].

Ὑπὲρ τὸ κεφαλοδέσμιον δὲ ὑπῆρχε καὶ τὸ μαφόριον (Λατιν. mafors) ὅπερ ὤφειλε νὰ φέρῃ πᾶσα γυνή [11], καὶ ἡ στέρησις ἢ ἔλλειψις τοῦ ὁποίου ἐθεωρεῖτο ἀτιμία, ὡς ἀτιμία καὶ ὕβρις ἐθεωρεῖτο τὸ νὰ εἶναι ἀκατακάλυπτος ἡ γυνή [12].

---

[1] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3. κεφ. 11 σ. 271.

[2] Κλήμεντος, Ἔνθ' ἀν. σ. 275. Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Λόγος περὶ τῶν συνεισάκτων, Migne, P.G. 76.30Α.

[3] Χρυσοστόμου, Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα 2.8 (Schulte).

[4] Κλήμεντος, Ἔνθ' ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 4. σ. 251. Πβ. Πολυδεύκους, Ὀνομαστικὸν 5.96 καὶ Ἡσύχιον ἐν λ. ξάνιον.

[5] Κλήμεντος, Ἔνθ' ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 243 καὶ κεφ. 3 σ. 250 καὶ κεφ. 4 σ. 251

[6] Τὰ κεφαλοδέσμια ἔφερον πολλάκις καὶ ἐνυφασμένας εἰκόνας, καὶ δὴ καὶ τὴν τοῦ αὐτοκράτορος, Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου 2 παρὰ Ch. Michel, Evangiles apocryphes I σ. 6. Ταῦτα ἦσαν οὐχὶ σπανίως καὶ μανδήλια κεφαλώδη ἐν τοῖς ἐγγράφοις τῆς κάτω Ἰταλίας καλούμενα (Σπ. Ζαμπελίου, Ἰταλοελληνικὰ σ. 120).

[7] *Οὐ θέλει ἡ γυναῖκά μου γυρὶν τὴν Πασχαλίαν;*

Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques 1.47.

[8] Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.73).

[9] Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 786.5.

[10] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ'. Migne, P.G. 37.884.906. Περὶ γυναικείων πίλων ἄλλοτε θὰ κάμωμεν τὸν προσήκοντα λόγον.

[11] Τοῦτο ἦτο καὶ μανδήλιον κουκουλίκιον, κατὰ τὰ ἔγγραφα, καλούμενον. Trinchera, Syll. 487.327.

[12] Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ Τουρκικὰ ἔθιμα BZ. 30 σ. 182. Εἰς τὴν κάλυψιν τῆς κεφαλῆς τῆς γυναικὸς διέβλεπον οἱ πατέρες συμβολικῶς δεῖγμα τῆς ὑποταγῆς αὐτῆς εἰς τὸν ἄνδρα, Χρυσοστόμου, Εἰς ἐπιστολὴν α'. πρὸς Κορινθίους ὁμιλία κστ'. Migne

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Τῆς χρήσεως καὶ τοῦ σχήματος τῶν ἐπικαλυμμάτων τῆς κόμης δυνάμεθα νὰ λάβωμεν γνῶσιν ἐκ τῶν νῦν συνηθιζομένων, ἀφ᾽ οὗ καὶ σήμερον ἔτι σῴζονται τά τε μεσαιωνικὰ ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα. Μανδήλιον λοιπὸν ἢ ὕφασμα, μὲ τὸ ὁποῖον κυκλικῶς περιδένουσι τὴν κόμην αἱ γυναῖκες, λέγεται κεφαλόδεμα ἐν Κῷ, Καρπάθῳ καὶ Πόντῳ [1] ἢ κεφαλοδέμιν ἐν Πόντῳ ἢ καὶ ἁπλῶς δέμα ἐν Σισανίῳ [2], γιάδεμα τὸ αὐτὸ ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ Λακωνικῇ καὶ γιαδέμα ἐν Κερκύρᾳ, ἤτοι διάδεμα, κεφαλογιούρι ἐν Ἀθήναις, Ἀρκαδίᾳ καὶ Λακωνικῇ, ὅπερ ὑπενθυμίζει τὸ μικρὸν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Προδρόμου ἀναφερόμενον γυρὶν καὶ τέλος κυκλὶ ἐν Κῷ καὶ κουκλὶ ἐν Καρπάθῳ.

Καὶ ἐφρόντιζον μὲν τὴν πλοκὴν τῶν τριχῶν καὶ τοὺς μυρίους αὐτῶν σχηματισμοὺς νὰ κάμωσι μόναι αἱ γυναῖκες, πρόνοιαν λαμβάνουσαι, ἵνα μὴ αὗται κατὰ τὴν νύκτα μετασχηματισθῶσι [3], διὰ τὰς πλουσίας ὅμως ὑπῆρχον καὶ εἰδικαὶ γυναῖκες κομμώτριαι, ἐμπλέκτριαι ἢ κουρίδες ἢ κούρισσαι καλούμεναι [4], αἵτινες ἠσχολοῦντο περὶ τοὺς κεκρυφάλους καὶ τὰ κάτοπτρα καὶ τοὺς κτένας καὶ τὰ φάρμακα καὶ τὴν κόμμωσιν καθ᾽ ὅλου αὐτῶν, ὅπερ προκαλεῖ οὐχὶ σπανίως δριμεῖαν τῶν συγγραφέων πολεμικήν [5].

Καὶ ἡ βαφὴ δὲ τῆς κόμης ἦτο ἐν μεγίστῃ χρήσει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς· οἱ προβεβηκότες λοιπὸν τὴν ἡλικίαν, γυναῖκες καὶ ἄνδρες, θέλοντες ν᾽ ἀποκρύπτωσι τὸ ἐπερχόμενον γῆρας, ἔβαπτον τὰς πολιάς, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἐν τούτοις ταχέως ἐπολλαπλασιάζετο, διότι ἠλείφοντο διὰ μύρων, ἅτινα προεκάλουν τὴν λεύκανσιν.

Περὶ τοῦ τοιούτου ἐθίμου ἐπανειλημμένως ὡμίλησεν ὁ Κλήμης ψέξας αὐτό [6], σαφῶς δὲ βραδύτερον καὶ ἄλλαι μαρτυρίαι τὸ ἐπιστοποίησαν.

Οὕτως Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανὸς ἀναγράφει τέσσαρας συνταγὰς πρὸς

P.G. 61.216.217.220. Πβ. καὶ τὸ ἑξῆς χωρίον ἐκ τῶν ἐσφαλμένως εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀποδιδομένων ἔργων «[καὶ ἦν ἰδεῖν] γυναικείων πλοκάμων, ὧν ἔδει κρύπτεσθαι τὸ σεμνὸν μυστήριον πομπεῦον. Τοῦ γὰρ λινέου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χιτωνίσκου περιρριπτομένου γυμνὸν τὸ κρανίον τῆς κόμης διεδείκνυτο». (Ὁμιλία εἰς τὸ ἔξελοῦ, Κύριε, ἐξ ἀνθρώπου πονηροῦ· Migne, P.G. 55.710).

[1] Τὴν λ. παλαιότερον ἀναφέρει καὶ Βλάχος ὁ Κρὴς ἐν τῷ Θησαυρῷ του.

[2] Τὸ δέμα ὁ Ἡσύχιος ἐν λ. ξάνιον καλεῖ ἀναδεμάτιον. Πβ. καὶ τὸ σημερινὸν γιάδεμα.

[3] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 271.

[4] Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Ἐκκλησιάζ. 737. Ἐν χειρογράφῳ λεξικῷ φέρεται· κομμώτρια· ἡ ἐμπλέκτρια ἡ κομμῶσα καὶ ψιλοῦσα τὰς γυναῖκας, ἥτις λέγεται κούρισσα. Φ. Κουκουλέ, βίος καὶ γλῶσσα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1930 σ. 429.

[5] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 4 σ. 251, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄. 37.905.

[6] Κλήμεντος, Ἔνθ᾽ ἀν. βιβλ. 2 κεφ. 8 σ. 199, κεφ. 10 σ. 219, βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 239, κεφ. 3 σ. 245 καὶ κεφ. 11 σ. 271.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

μέλανσιν τριχῶν [1], κατὰ τὸν Θ΄. αἰῶνα τὸ Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμὲτ ὁμιλεῖ περὶ τῶν βαπτόντων τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς, ἵνα κρύψωσι τὰς πολιὰς αὐτῶν [2], κατὰ τὸν ΙΒ΄. αἰῶνα ὁ Βαλσαμὼν διὰ τοὺς κλώθοντας ἢ πλέκοντας ἢ βάπτοντας ἢ μετὰ ὕδατος βρέχοντας τὰς οἰκείας τρίχας [3], κατὰ τὸν ΙΔ΄. ὁ Μανουὴλ Φιλῆς [4], διὰ γραῖαν βαφαῖς καταχρίουσαν πυκναῖς τὰς τρίχας, κατὰ δὲ τὸν ΙΕ΄. αἰῶνα ὁ Μάζαρις ἐν τῇ ἐν Ἅδου ἐπιδημίᾳ διὰ τὸν ἔχοντα τὰς τοῦ πώγωνος καὶ τῆς κεφαλῆς τρίχας βεβαμμένας δι᾽ ᾠοῦ κόρακος [5].

Σημειωτέον δ᾽ ὅτι οἱ μελανίζοντες τὴν κόμην ἦσαν πολὺ ὀλιγώτεροι τῶν ξανθιζόντων αὐτὴν (ὁμιλῶ περὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν) διότι ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας, καὶ κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ὡραιότητος δεῖγμα ἐθεωρεῖτο τὸ φέρειν ξανθὴν κόμην [6].

Ἐννοεῖται δ᾽ ὅτι εἰς τὸν τοιοῦτον μεταχρωματισμὸν ἐπεδίδοντο κυρίως αἱ γυναῖκες [7], αἵτινες κατακλειόμεναι εἰς τοὺς οἴκους των δι᾽ ὅλης τῆς ἡμέρας ἐξανθίξοντο τὸ νόθον κάλλος πρὸς λύχνον δεικνύουσαι [8].

Ἤδη ὁ Αἰλιανὸς ἐν τῇ περὶ ζῴων ἱστορίᾳ (Α΄. 48) εἶπε· «προσακούω δὲ καὶ ᾠὰ κόρακος μελαίνειν τρίχας», τὸν τρόπον δὲ τοῦτον θὰ ἐξηκολούθουν νὰ μεταχειρίζωνται ἀνὰ τοὺς αἰῶνας οἱ Βυζαντινοί, ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται πῶς ἀναφαίνεται οὗτος κατὰ τὸν ΙΕ΄. αἰῶνα, ὁπότε περιγράφεταί τις ὡς «βεβαμμένας καὶ τὰς τοῦ πώγωνος καὶ τῆς κεφαλῆς ἔχων τρίχας ἐκ κοράκων ᾠῶν», ἔνθα καὶ ὁ μνημονεύων συγγραφεὺς προσθέτει· «φασὶ γὰρ οἱ ταύτας βάπτοντες μετὰ κοράκων βάπτειν ᾠῶν μέλανας» [9].

Πρὸς μέλανσιν ἐπ᾽ ἴσης τῶν τριχῶν συχνὴ χρῆσις ἐγίνετο τοῦ κηκιδίου

---

[1] 1.453.

[2] Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν λζ΄ σ. 24.7. (Drexl).

[3] Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμ. συνόδου. Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.536. Τοὺς τοιούτους ὁ Ζωναρᾶς καλεῖ τριχοβάπτας καὶ τριχοπλάστας.

[4] Manuelis Philae, Carmina II. 307.21.

[5] Παρ᾽ Ellisen, Analekten 4.218.

[6] Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Μνήμη τῶν ἐκ τοῦ γάμου δυσχερειῶν (Migne, P.G 46.329A) δεῖγμα ὡραιότητος θεωρεῖ «κόμην χρυσομιγῆ καὶ βαθεῖαν», ὁ δὲ Θεόδωρος Βαλσαμὼν ἔγραψεν·

οὐκ εἶπον ἀρκεῖν τῇ κεφαλῇ πρὸς κλέος
ξανθὴν κόμην λάμπουσαν ὡς ὁ φωσφόρος

K. Horna, Die Epigramme des Theodoros Balsamon ἐν Wiener Studien 25.183, ἐν ἐρωτικῷ δὲ στίχῳ του ἔγραψε καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος

ἕλικας ἐκτρέφουσιν ἀναδενδράδες
καὶ σὺ κεφαλὴ ξανθοβόστρυχον κόμην

Σ. Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos σ. 317. ἀριθ. 6.

[7] Αἱ διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Migne, P.G. 1.565A) ὁμιλοῦσι διὰ τοὺς ξανθοποιοῦντας τὴν κόμην.

[8] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 239 καὶ κεφ. 3 σ. 245.

[9] Μάζαρι, Ἐπιδημία ἐν Ἅδου (Ellissen, Analekten 4. 218).

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

καὶ τοῦ φλοιοῦ τῶν καρύων, ὁ θέλων δὲ νὰ λάβῃ γνῶσιν τῶν σχετικῶν συνταγῶν ἃς ἀναγνώσῃ τὸ πρὸς μέλανσιν τριχῶν μέρος τοῦ ἔργου Ἀλεξάνδρου τοῦ Τραλλιανοῦ [1].

Διὰ τὸν ξανθισμὸν τῆς κόμης παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸν αὐτὸν Τραλλιανὸν καὶ δὴ εἰς τὰ μέρη, ἔνθα δίδει συνταγὰς εἰς τὸ «ξανθὰς τρίχας ποιῆσαι» ἢ «τρίχας μελαίνας ξανθὰς ποιῆσαι» [2], προσθέτοντες ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ΄. αἰῶνα καὶ κατὰ συνήθειαν, ἥτις ἀσφαλῶς θὰ ἦτο καὶ παλαιοτέρα, ἵνα ἀποκτήσωσι ξανθὴν κόμην ἔβρεχον πρῶτον αὐτὴν καὶ εἶτα, καταλλήλως ἐπιπλάττοντες, ἐξέθετον εἰς τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας. Οὕτω πρέπει νὰ νοήσωμεν τὰ τοῦ Βαλσαμῶνος: «Σημείωσαι οὖν ταῦτα... διὰ τοὺς βάπτοντας ἢ μετὰ ὕδατος βρέχοντας ἢ ἄλλως πως καλλωπίζοντας τὰς οἰκείας τρίχας» [3] ἢ τὰ τοῦ Εὐσταθίου (976.50) «αἱ τρίχες, ἃς ὁ ἥλιος ἐπιποιῶν οὐκέτι χρυσοκόμαν, ἀλλὰ ἡλιοκόμαν ποιεῖ τινα», ἅτινα σαφέστερα καθιστᾷ ὁ Ζωναρᾶς λέγων [4]· «καὶ βάπτονται δὲ (αἱ κόμαι αὐτῶν) ἵν᾽ εἶεν ξανθαὶ καὶ χρυσίζουσαι. Οἱ δὲ ὕδατι τὴν τρίχα τῆς κεφαλῆς ποιοῦντες διάβροχον, εἰληθερεῖσθαι ταύτην ἐν ἀκμῇ θέρους ἀνέχονται, ἵν᾽ αὐτοῖς τὸ μέλαν μεταβληθείη τὸ τῶν τριχῶν».

Σημείωσον δ᾽ ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη διετηρήθη παρὰ ταῖς γυναιξὶ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν, ἀφ᾽ οὗ ἐν κειμένῳ τοῦ ΙϚ΄ αἰῶνος λέγεται ὅτι αἱ νέαι

καὶ ἄλλο πάντα δὲν κατέχουν
μόνον τὸ κεφάλι βρέχουν
. . . .
τὰ μαλλιά τους νὰ ξαθαίνουν [5].

Ὡμίλησα περὶ συνταγῶν ξανθισμοῦ κόμης, ἃς ἀναφέρει Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανός· εἰς ταύτας ἃς προστεθῶσι καὶ αἱ ἑξῆς εἰλημμέναι ἐκ τοῦ ὑπ᾽ ἀριθ. 1493 χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν γεγραμμένου κατὰ τὸν ΙΒ΄. αἰῶνα.

Ἐὰν δέ σοι ξανθὴν εἶναι λίαν (τὴν κόμην θέλῃς) ἀπόκαυσον κιμωλίαν, ἐὰν δὲ μελανωτέρας στυπτηρίαν Αἰγυπτίαν λείαν ἔμπλασσε ταῖς θριξὶ καὶ ἔσονται ξανθαί.

ἄλλο

θέρμων πικρῶν ἀποβρέγματα κατάχριε καὶ γίνονται ξανθαί.

Ἶριν ξηρὰν καὶ καρδάμου μικρὸν ὄξει διεὶς ὑπόχριε τὰς τρίχας ὡς αἱ γυναῖκες βάπτουσαι εἰώθασι ποιεῖν [6].

---

[1] Τόμ. 1 κεφ. 3 σ. 453 (ἔκδ. Puschmann).

[2] 1.455.

[3] Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμ. συνόδου, Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.536. Βλ. διὰ παρόμοιον παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τρόπον ξανθισμοῦ, Λουκιανοῦ, Ἔρωτες 40.

[4] Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.534-35.

[5] Συναξάριον τῶν εὐγενῶν γυναικῶν καὶ τιμιωτάτων ἀρχόντισσων σ. 511 (K. Krumbacher, Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel).

[6] Χ. 1493 45β καὶ 58α.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Γνωρίζομεν ὅτι αἱ γυναῖκες ἐν τῇ Δύσει ἤδη κατὰ τὸν Γ΄ μ. Χ. αἰῶνα, ἵνα ἀποκτήσωσι ξανθὴν κόμην ἤλειφον αὐτὴν διὰ κρόκου [1]. Τὸ ἔθιμον τοῦτο δὲν συνήντησα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. Μόνον κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐν τοῖς Κρητικοῖς δράμασιν ἀναφέρεται ὅτι αἱ Κρῆσσαι ἐστόλιζον μὲ ἄνθη τὴν κόμην καὶ ἐ ζ ε φ ύ ρ ι ζ ο ν τὰ μαλλιά των, ἤτοι, ὡς ὁ μακαρίτης Ξανθουδίδης δέχεται, τὰ ἤλειφον μὲ ζαφοράν [2].

Ἀνωτέρω ὡμίλησα περὶ μελάνσεως καὶ ξανθισμοῦ τῶν τριχῶν τῆς κόμης, τὸ τοῦ Κλήμεντος ὅμως «βαφὰς δέ τινας τριχῶν καὶ χρίσματα πολιῶν καὶ ξανθίσματα ἀνδρογύνων ἐξωλῶν ἐπιτηδεύματα» [3] φανερώνει ὅτι καὶ ἄλλα χρώματα ἐπετήδευον βάπτοντες τὴν κόμην, ἐν δὲ τούτων μανθάνομεν ὅτι ἦτο καὶ τὸ λευκὸν ἐξ Ἀλεξάνδρου τοῦ Τραλλιανοῦ, ὅστις μᾶς παρέχει ἐν τῷ ἔργῳ του (τόμ. 1 κεφ. 3 σ. 457) συνταγὴν «τρίχας λευκὰς ποιῆσαι» [4].

Ἡ μακρὰ κόμη ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὡς κόσμος προσιδιάζων εἰς τὰς γυναῖκας, τοῦτο δὲ πάντοτε τονίζουσιν οἱ συγγραφεῖς, διδομένης εὐκαιρίας. Ἐξαιρετικαὶ λοιπὸν ὅλως ἦσαν αἱ περιστάσεις, καθ᾿ ἃς μία γυνὴ ἐστερεῖτο τῆς κόμης, καὶ δή, ὅταν ἐκείρετο μοναχή. Ἐπειδὴ δὲ ὑπῆρχον πολλαὶ γυναῖκες, αἵτινες ἐκείροντο, ὑποκρινόμεναι θεοσέβειαν, διὰ τοῦτο καὶ ἀπηγορεύθη συνοδικῶς τοῦτο ὑπὸ τοῦ 17ου κανόνος τῆς ἐν Γάγγρᾳ συνόδου, λέγοντος· «εἴ τις γυναικῶν διὰ νομιζομένην ἄσκησιν ἀποκείροιτο τὰς κόμας.... ἀνάθεμα ἔστω» [5].

Ἐκείρετο ἐπ᾿ ἴσης ἡ κόμη τῶν γυναικῶν, ὅταν αὗται, ὑποπίπτουσαι εἰς παράπτωμα, μάλιστα ἠθικόν, ἐπομπεύοντο· ἡ κουρεμένη καὶ ἡ ἄτιμος γυνὴ ἦσαν κατὰ τὸν μεσαίωνα λέξεις συνώνυμοι, τέλος δὲ εἰς ἔνδειξιν πένθους, ὅταν ἀπέθνησκέ τις τῶν στενῶν συγγενῶν [6]. Τοῦτο τονίζων καὶ ὁ Κυρήνης Συνέσιος ἔγραφε· «Γυναιξὶ δὲ ἀεὶ καὶ πάσαις καὶ πανταχοῦ καλὸν ἐσπουδακέναι περὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν τριχῶν· οὐ γάρ ἐστιν οὔτε γέγονεν ἥτις ὑπέθηκε ξυρῷ τὴν κεφαλὴν ὅτι μὴ κατ᾿ ἀπαίσιόν τινα καὶ ἀποτρόπαιον συμφοράν». [7]

«Ὀφρύες δασεῖαι καὶ εὐανθεῖς πᾶσιν ἀγαθαί, μάλιστα γυναιξίν, αὗται γὰρ ὑπὲρ εὐμορφίας καὶ μέλανι χρίονται» εἶπεν ἐν τοῖς ὀνειροκριτικοῖς του

---

[1] H. Baudrillart, Histoire du luxe 2.419.

[2] Γύπαρις Πρᾶξ. Α΄. στίχ. 407 ἑξ. (Κ. Σάθα, Κρητικὸν θέατρον σ. 200). Ἄν, ἐννοεῖται, δὲν προέρχεται τὸ ἔθιμον καὶ ἐκ Βενετικῆς ἐπιδράσεως.

[3] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245.

[4] Ἐκ λευκῶν τριχῶν κατεσκευάζοντο καὶ ψευδεῖς βόστρυχοι. Ὁ Νικήτας τοὐλάχιστον Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 786.12) ὁμιλεῖ διὰ «τὰ τῶν οὔλων καὶ λευκῶν τριχῶν ἐπικροτάφια καθέματα τῶν γυναικῶν».

[5] Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3.113.

[6] Ἔπιθι Φ. Κουκουλέ, Ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1928 σ. 38.

[7] Συνεσίου Κυρήνης, Φαλάκρας ἐγκώμιον, Migne, P.G. 66.1192.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

(1. κεφ. 25) ὁ Ἀρτεμίδωρος, περιγράφων τὴν τῶν χρόνων του συνήθειαν, ἡ ὁποία καὶ ἐξηκολούθησε δι' ὅλων τῶν αἰώνων τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ πολὺ μετὰ ταῦτα καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, κατὰ τόπους δὲ καὶ μέχρι σήμερον διατηρεῖται. Οὕτω Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῶν γυναικῶν, αἵτινες «ταῖς ὀφρύσι τὴν ἀσβόλην ἀναμάττονται» [1], ὁ Μ. Βασίλειος διὰ τὸ «μέλαν, ὃ μηνοειδῶς τὰς ὀφρῦς τοῖς ὀφθαλμοῖς περιγράφει» ὡς καὶ περὶ ἀσβέστου καὶ ἀσβόλης [2], ὁ Χρυσόστομος διὰ τὰς «ἠσβολωμένας ὀφρῦς ὥσπερ ἀπὸ χύτρας τινός» [3], Γρηγόριος ὁ Θεολόγος διὰ τὴν κυανέην ὀφρὺν τὴν ὕπερθεν τῶν γυναικείων βλεφάρων [4], τὰ δὲ νόθα συγγράμματα τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τὰς γυναῖκας, «αἳ τὰς ὀφρύας ἐν μέλανι χρίουσι» [5].

Περὶ τῆς διὰ βαφῆς κοσμήσεως τῶν ὀφρύων ὡμίλησε βραδύτερον καὶ τὸ Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμὲτ [6] καὶ ὁ Συντίπας δ' ἔπειτα [7] καὶ εἶτα ὁ Ἰταλικὸς παρομοιώσας τὴν μέλαιναν γραμμὴν τὴν ὑπογράφουσαν τὰς ὀφρῦς τῆς πέρδικος πρὸς τὴν παρομοίαν τῶν καλλωπιζομένων γυναικῶν [8], καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης (Ἱστορ. 216.1) ὁμιλήσας περὶ τοῦ ἔχοντος μέλανας ὀφθαλμοὺς μὲ ὑπερκειμένην ὀφρὺν «ἐν ὁμοίᾳ καὶ ἀψευδούσῃ βαφῇ».

Τόσον δὲ κομψὸν ἐθεωρεῖτο νὰ φέρωσι μέλαιναν ὀφρὺν αἱ γυναῖκες [9], ὥστε δὲν ἦσαν σπάνια τὰ παραδείγματα ἐκείνων, αἵτινες τὰς ξανθὰς ὀφρῦς των εἰς μελανὰς μετεχρωμάτιζον. Ἰδοὺ μάλιστα καὶ ἡ σχετικὴ συνταγὴ εἰλημμένη ἐκ χειρογράφου· «Βάλε ἕνα καρύδιν εἰς τζουκάλιν καινούργιον, πλὴν δ' ἀτζάκιστον, καὶ θὲς τὸ τζουκάλιν εἰς καρβούνια ζωντανὰ καὶ ἂς ἑψηθῇ τὸ καρύδιον ἀπέσω· εἶτα ἔκβαλέ το καὶ τὰς σχελίδας του κοπάνισέ τας ψιλὰς καὶ μίξε τα μὲ μέλιν καὶ ἀξούγγιν τοῦ ἀγριοαιγιδίου καὶ μάλαξον αὐτὰ καὶ μίξε τα καὶ ἄλειφε τὸν τόπον ὅπου εἶναι αἱ τρίχες ξανθὲς εἰς τὰ ὀφρύδια καὶ θέλεις νὰ γίνουν μαῦρες» [10].

Τὸ μέλαν δῆλα δὴ χρῶμα παρεσκεύαζον αἱ τότε γυναῖκες διὰ καρύων [11],

---

[1] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 240.

[2] Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Ἑρμηνεία εἰς τὸν Προφήτην Ἠσαΐαν κεφ. 3, Migne, P.G. 30.324 καὶ τοῦ αὐτοῦ Λόγος περὶ τῶν συνεισάκτων, Migne, P.G. 76.30A.

[3] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Λ', Migne, P.G. 57. 369.

[4] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ'., Migne, P.G. 37.901.

[5] Εἰς τὴν Γένεσιν λόγος Γ'., Migne, P.G. 56.535.

[6] Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν νδ'. σ. 35,1.

[7] 41.2, ἀναφέρων νέαν φρυδοβαπτόχειλον.

[8] Ἰταλικοῦ, Μονῳδία ἐπὶ τῷ πέρδικι αὐτοῦ τεθνηκότι, K. Horna, Einige unedierte Stücke des Manasses und Italicos σ. 9.

[9] Τὸ ἔθιμον συνηθέστατον καὶ παρὰ ταῖς γυναιξὶ τῆς Τουρκοκρατίας, αἵτινες ἐξυμνοῦνται εἰς τὰ δημώδη ποιήματα ὡς ἔχουσαι τὸ καμαροφρύδι τόσον μέλαν, ὅσον τοῦ κοράκου τὸ πτερόν.

[10] Βλ. Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5 λγ'.

[11] Βλ. Ἀλέξανδρον τὸν Τραλλιανὸν 1.453.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

ἀκριβῶς ὅπως καὶ αἱ ἀρχαῖαι πρόγονοί των [1], καὶ αἱ σημεριναὶ ἢ ἐξ αἰθάλης (ἀσβόλης) ὡς μαρτυροῦσιν ὁ Κλήμης, ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Χρυσόστομος. Ὅτι δὲ καὶ κηκίδια πεφρυγμένα, τῶν ὁποίων ἄλλως ἐγίνετο χρῆσις πρὸς μέλανσιν τῶν τριχῶν [2], θὰ μετεχειρίζοντο πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ὅπως καὶ σήμερον αἱ γυναῖκες, θεωρῶ λίαν πιθανὸν [3].

Ἀλλὰ καὶ ἄλλην πρόνοιαν περὶ τῶν ὀφρύων ἐλάμβανον αἱ κομμωτευόμεναι· ἀντὶ δῆλα δὴ νὰ ἔχωσι παχείας ὀφρῦς, προετίμων, κατ᾽ ἐποχάς, νὰ ἔχωσιν, ὅσον τὸ δυνατόν, λεπτάς, ὡς τὸ γαϊτάνιον, νὰ γίνωνται γαϊτανοφρύδες [4]. Ἐπετύγχανον δὲ τοῦτο ἢ ξυρίζουσαι τὰς τρίχας ἢ ἀποσπῶσαι αὐτάς, ὡς μᾶς διδάσκει κείμενον μεταγενέστερον, μέθοδος περὶ ἧς ἤδη διὰ πλειόνων ὡμίλησα ἀλλαχοῦ [5].

Ἂς λεχθῇ δ᾽ ὅτι αἱ γυναῖκες εὕρισκον μέσα καὶ τὸν χνοῦν ἀκόμη τοῦ προσώπου, καλλονῆς ἕνεκα, ν᾽ ἀποσπῶσι.

Πῶς ἐγίνοντο αἱ παρατίλσεις αὗται, ἃς ἀναφέρει καὶ διὰ τοὺς ἄνδρας ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του ὁ Κλήμης [6], ἀγνοοῦμεν, πιθανῶς ὅμως, ὡς καὶ σήμερον, διὰ μεταξωτῆς κλωστῆς τεινομένης, μέθοδος, ἣν κατὰ τὸν ις΄. αἰῶνα ἀναφέρει τὸ συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν [7]. Ἀγνοοῦμεν ἐπ᾽ ἴσης ἂν ἡ παράτιλσις ἐγίνετο καὶ διὰ καταπισσώσεως τοῦ προσώπου, ὡς παρὰ τοῖς ἀνδράσιν [8], ἢ δι᾽ ἀλοιφῆς.

Συχνὰ οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ὁμιλοῦσι περὶ γραπτῶν βλεφάρων καὶ γραφῆς ἢ ὑπογραφῆς ὀφθαλμῶν, ἵνα φυσικὰ ταύτην ψέξωσι, δεικνύοντες ὅμως οὕτως ὅτι ἐν μεγίστῃ αὕτη τότε ἦν χρήσει [9].

---

[1] Θ. Βενιζέλου, Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σ. 151.

[2] Βλ. Ἀλέξανδρον Τραλλιανόν, Ἔνθ᾽ ἀν.

[3] Νῦν αἱ γυναῖκες βάπτουσι τὰς βλεφαρίδας μελαίνας διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καρύου θερμαινομένου καὶ ἀναλυομένου πως εἰς τὴν λυχνίαν, τὰς ὀφρῦς δὲ διὰ ξυλαρίου δάφνης ἀπανθρακωθέντος καὶ ἐμβαπτισθέντος εἰς ἔλαιον. Αἱ Ἀθηναῖαι, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, τὰς ἔβαφον διὰ κηκιδίων ἀπανθρακωθέντων καὶ διαλυθέντων ἐν ἐλαίῳ.

[4] Πβ. τὴν μεσαιωνικὴν παροιμίαν «τὴν στραβὴν εἰς τἀκρωτήριν γαϊτανοφρυδοῦ τὴν κράζουν».

[5] Φ. Κουκουλέ, Βίος καὶ γλῶσσα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1930 σ. 428-430.

[6] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 2 κεφ. 10, βιβλ. 3 κεφ. 3 καὶ 11 σελ. 245.246.270.

[7] Φ. Κουκουλέ, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 429.

[8] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245. Λεξ. Ζωναρᾶ ἐν λ. δρωπακίζω.

[9] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 2 κεφ. 10 σ. 219. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄. Migne, P.G. 37.901. Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν λόγος ἐπιτάφιος, Migne, P.G. 35.801. Χρυσοστόμου, Τῇ αἰδεσιμωτάτῃ διακόνῳ Ὀλυμπιάδι ἐπιστολὴ Γ΄. (Migne, P.G. 52.585) τοῦ αὐτοῦ εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Λ, Migne, P.G. 57.368, τοῦ αὐτοῦ λόγος παραινετικὸς εἰς Θεόδωρον ἐκπεσόντα, Migne, P.G. 47.296. Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου, Ἐπιστολαί, Migne, P.G. 78.496. Πβ. καὶ Δ. Μπαλάνου, Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης σ. 91 καὶ τοῦ αὐτοῦ ἡ πολυτέλεια σ. 419.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

Εἰς τί συνίστατο ἡ ὑπογραφὴ αὕτη μανθάνομεν ἐκ λόγου εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀποδιδομένου, ἔνθα ψέγεται γυνὴ ὡς «μέλανι τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπογράφουσα»[1], ἔπειτα δ' ἐκ Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου μετ' ἀγανακτήσεως λέγοντος ὅτι αἱ γυναῖκες οἰστρηλατοῦνται στιβιζόμεναι καὶ χρωματιζόμεναι[2]. Πρόκειται ἑπομένως διὰ τὸ στίμμι, τὸ θειοῦχον δῆλα δὴ ἀντιμόνιον, ὅπερ μέλαν παρέχον χρῶμα καὶ διαστέλλον τὰ βλέφαρα[3] καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πρὸς ὑπογραφὴν τῶν ὀφθαλμῶν ἐχρησιμοποιεῖτο, ὀμματογράφον διὰ τοῦτο ὑπ' αὐτῶν καλούμενον[4].

Μὲ τὸ στίμμι τοῦτο, ὅπερ οἱ Βυζαντινοὶ ἔλεγον χολᾶν, κόχλον δ' αἱ γυναῖκες[5], ἄλλοι δὲ λαχᾶν[6], ἐβάφοντο τὸ ἄκρα τῶν βλεφάρων τὰ πρὸς τὰς ρίζας τῶν βλεφαρίδων καὶ αἱ βλεφαρίδες δ' αὐταί, πιθανώτατα δὲ καὶ αἱ ὀφρύες, ἄν τις κρίνῃ ἐκ τῆς σημερινῆς χρήσεως.

Δυνάμεθα δὲ νὰ παρακολουθήσωμεν ἐν μέρει καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ χολᾶ παρὰ ταῖς γυναιξίν. Οὕτως ὁ Ι. Μαλάλας, τὰ σύγχρονα ἔθιμα ἀποδίδων, λέγει ἐν τῇ χρονογραφίᾳ του (101.16) ὅτι ἡ Βρισηὶς «ἦν κεχολαϊσμένα βλέφαρα ἔχουσα», ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ τοῦ Ἀχμὲτ (νβ΄. 33.17) λέγεται, «Ἐάν τις ἴδῃ ὅτι εἶδος τὸ λεγόμενον κόχλα ἐμβάλλει τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ πρὸς τὸ φανεῖσθαι φῶς ἐν ὀφθαλμοῖς», ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὡμίλησε διὰ τὸν παρὰ τοῖς ἄρτι χολᾶν[7], ὁ Μανουὴλ Φιλῆς (Carmina 2.307) διὰ γραῖαν λημῶσαν, κἂν ὁ κόχλος ἀμφὶ τὰς κόρας, ὁ Νικήτας Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 629.19[B]) διὰ τὰς ἐψιμυθισμένας καὶ κοχλωμένας, ὁ Μαχαιρᾶς ἐν τῷ Χρονικῷ του (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 2.70) ἀνέφερε τὸ χολλιάζω ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀλείφω μὲ χολᾶν, πρὸ αὐτοῦ δὲ ὁ Ἑρμονιακὸς ὡμίλησε περὶ τῆς Ἱπποδαμείας τῆς ἐχούσης βλέφαρον κεχλοϊσμένον[8].

Τὴν διὰ χολᾶ, χάριν ὡραιότητος, μέλανσιν τῶν βλεφάρων καὶ βλεφαρίδων συνήθιζον αἱ Ἑλληνίδες καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν καὶ σήμερον δὲ πολλαχοῦ, ὅπου καὶ αἱ λέξεις ἀκόμη σῴζονται[9]. Λέγεται λοιπόν, ἢ μᾶλλον τέως

---

[1] Χρυσοστόμου, Εἰς τὸν Ἰωσὴφ καὶ περὶ σωφροσύνης, Migne, P.G. 56.587.

[2] Κοσμᾶ Ἱεροσολυμίτου, Εἰς τὰ ᾄσματα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Migne, P.G. 38.513.

[3] Τούτου ἕνεκα ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πλατυόφθαλμον.

[4] Τὸ στίμμι κατὰ τὸν μεσαίωνα ἀνῆκε μετὰ τοῦ μολύβδου εἰς τὰ λεγόμενα καλλιβλέφαρα, Γαληνοῦ 12. σ. 211 καὶ 734, Χ. Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 1493 φ. 187β.

[5] Στίμμι, ὃ δηλοῖ τὸν καὶ παρὰ τοῖς παλαιοῖς καὶ παρὰ τοῖς ἄρτι δὲ χολᾶν, ὃν κόχλον ἡ γυναικεία γλῶσσα φιλεῖ καλεῖν 728.43.

[6] Στίμμι· ᾧπερ αἱ γυναῖκες κατὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς χρίονται, ὅπερ ἐν τῇ συνηθείᾳ λαχᾶς (Bekker, Anecd. Gr. σ. 1208).

[7] Ἔνθ' ἀν.

[8] Κωνστ. Ἑρμονιακοῦ, Μετάφρασις τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὁμήρου στίχ. 1185.

[9] Πόθεν αἱ λέξεις χολᾶς καὶ κόχλος συνεζητήθη ὑπὸ πολλῶν. Ὁ Sieg. Fraenkel, Orientalishes in Byzantinischen, B.Z. 3. 155 λέγει ὅτι εἶναι τὸ Ἀραβικὸν kuhl καὶ τὸ Συρικὸν kuhlâ. Πρὸς τὸ Ἀραβικὸν kohhol ὁμοίως συνδέει τὴν λ. καὶ ὁ

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

ἐλέγετο, ἐν Ἀνακοῦ τοῦ Πόντου κόχλος ὁ χολᾶς, αὐτόθι δὲ καὶ κοχλίζω τὸ βάπτω τὰ βλέφαρα καὶ τὰς βλεφαρίδας διὰ μελαίνης βαφῆς.

Ἐν Μυριοφύτῳ τῆς Θράκης καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Ζαγορᾷ ἐπ' ἴσης ὁ χολᾶς λέγεται χόχλος καὶ ἡ τοῦτον ἐπὶ τῶν ὀφρύων φέρουσα χοχλιασμένη, ἡ κεχολαϊσμένη τοῦ Μαλάλα, καὶ τέλος ἐν Κύπρῳ χολλὰ (ἡ) λέγεται τὸ στίμμι καὶ τὸ ρῆμα χολλιάζουμαι [1].

Πλεῖστα εἶναι τὰ χωρία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἐν οἷς ἐμφαίνεται ὁ πόλεμος αὐτῶν κατὰ τοῦ εὐρύτατα διαδεδομένου ἐθίμου τῆς βαφῆς τοῦ γυναικείου προσώπου. Ἄλλοτε συμβουλεύοντες οὗτοι, ἄλλοτε τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ἐπικαλούμενοι, ἄλλοτε εἰρωνευόμενοι καὶ ἄλλοτε τὰ ἀνθυγιεινὰ ἀποτελέσματα τῆς βαφῆς ὑποδεικνύοντες προσπαθοῦσι ν' ἀποτρέψωσι τὰς γυναῖκας ἀπὸ τῶν ἐπιτριμμάτων [2] καὶ ἀπὸ τοῦ ἐπικτήτου κάλλους, τὸ ὁποῖον ᾔσχυνε τὴν μορφὴν τοῦ Θεοῦ, μετέβαλλε τὸ πλάσμα αὐτοῦ εἰς ζῶντα πίνακα καὶ γεγραμμένον τοῖχον, ἠτίμαζε τὸ ἀρχέτυπον, ἐξηλέγχετο εἰς τὴν πρώτην ἡλιακὴν ἀκτῖνα ἢ μετὰ ἐφίδρωσιν, ἐξωμοίου δὲ τὴν τιμίαν γυναῖκα πρὸς ἑταιρίδα [3], ἡ προσπάθεια ὅμως αὐτῶν ἀπέβαινεν εἰς μάτην, ὡς δεικνύουσιν αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας συνεχιζόμενοι ψόγοι. Ἡ Βυζαντινὴ δὲν ἐθεώρει ἑαυτὴν ὡραίαν, ἂν μὴ ἐβάφετο.

Ὁ Μέγας Βασίλειος λόγον ποιούμενος περὶ τῶν χρωμάτων, ἅτινα πρὸς βαφὴν τοῦ προσώπου μετεχειρίζοντο αἱ γυναῖκες, λέγει [4]· «Ἔστι τινὰ χρώματα πρὸς κόσμον ταῖς γυναιξὶ ἐπιτετηδευμένα τοῦ προσώπου, λευκόν τε καὶ

Μιχ. Στεφανίδης (Χυμευτικὴ δημώδης ὀνοματολογία, Λεξικ. Ἀρχ. 4.170-171). Πρὸς τὸ kohhol παλαιότερον συνέδεσε τὴν λ. καὶ ὁ Sophocles ἐν τῷ λεξικῷ του λ. χολαΐζω) πρὸς τὸ cohel δὲ καὶ k'hol ὁ Σ. Μενάρδος ἐν Ἐπιστ. Ἐπετ. ΙΑ'. σ. 171. Περὶ τῆς λ. κόχλα βλ. καὶ Phil. Wochenschrift 46 (1926) σ. 239. Ὁ Κοραῆς ἀφ' ἑτέρου (Ἄτακτα 5.134) εἰς τὸν τύπον κόχλος ἀποβλέπων, σχετίζει πρὸς τὸ κόγχυλος παραπέμπων εἰς τὸν Ἡσύχιον λέγοντα ὅτι κογχύλαι ἐκαλοῦντο καὶ αἱ κηκίδες, ἃς ὄντως πρὸς μέλανσιν τῶν τριχῶν τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν ὀφρύων καὶ τῶν βλεφαρίδων μεταχειρίζονται αἱ γυναῖκες. Εἰς τὴν ὅλην συζήτησιν ἂς ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν χειρογράφῳ βοτανικῷ γλωσσαρίῳ φέρεται· χαλκὸς κεκαυμένος ὁ λεγόμενος χόχλος.

[1] Α. Σακελλαρίου, Κυπριακὰ 1.726, 2.863. Ἐν Κύπρῳ φέρεται καὶ τὸ χόλλιασμαν καὶ ἡ χολλιάστρα = ἡ χολιάζουσα γυνὴ καὶ ἡ χολλιαστῆρα, ἡ θήκη δῆλα δή, ἔνθα φυλάσσεται ἡ χολά, Σ. Μενάρδου, Ἐνθ' ἀν. σ. 167.

[2] Τὴν λέξιν συχνὰ μεταχειρίζεται ὁ Χρυσόστομος, Migne, P.G. 51.152,52. 470,57.287,62.383. Καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.76).

[3] Τὰ σχετικὰ χωρία βλ. παρὰ Δ. Μπαλάνῳ, Ἡ πολυτέλεια σ. 417-419, οἷς πρόσθες καὶ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1 584B, Χρυσοστόμου, Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων, Migne, P.G. 51 152,56.535, Ἀστερίου Ἀμασείας, Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας, P.G. 40.196B.

[4] Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν κεφ. 3, Migne, P.G. 30.324.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

ἐρυθρὸν καὶ ἕτερον μελανόν. Τὸ μὲν λευκότητα τοῦ σώματος καταψεύδεται, τὸ δὲ ἐρυθρὸν ταῖς παρειαῖς ἐπανθεῖ, τὸ δὲ μέλαν μηνοειδῶς τὰς ὀφρῦς τοῖς ὀφθαλμοῖς περιγράφει», τὰ αὐτὰ δὲ αἰῶνας πολλοὺς μετὰ ταῦτα ἀνέφερεν ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (976.50) ὁμιλήσας διὰ «τὸ ἐκ ψιμυθίου περίπλασμα καὶ τὴν νόθον τῶν παρειῶν ἐρυθρότητα καὶ τὴν μέλαιναν στίμμιν».

Περὶ τῆς διὰ μέλανος χρώματος βαφῆς τῶν ὀφρύων ὡμίλησα ἀνωτέρω. Μὲ τὰ δύο λοιπὸν χρώματα, ἤτοι τὸ λευκὸν καὶ τὸ ἐρυθρόν, τὰ ὁποῖα ἠγόραζον παρὰ τῶν φαρμακοπωλῶν ἢ καὶ φαρμακίδων [1], ἐγίνοντο οἱ παραφυκισμοὶ καὶ οἱ ψιμυθισμοί [2], ἤτοι ἡ διὰ ψιμυθίου καὶ διὰ φύκους ἐπάλειψις.

Εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς τὸ ψιμύθιον σαφῶς διαστέλλεται τοῦ φύκους ἢ φυκαρίου [3] ἢ κοκκίνου [4]· ἐκεῖνο εἶναι τὸ λευκὸν χρῶμα, δι᾽ οὗ αἱ γυναῖκες ἤλειφον τὸ πρόσωπον καὶ τὸ μέτωπον καὶ τὸν λαιμὸν ἀκόμη, τοῦτο δὲ τὸ εἰς τὰς παρειὰς προσδίδον τὴν ἐρυθρότητα.

Πρὸς ἀπόδειξιν ἂς ἀρκέσωσι τὰ ἑξῆς χωρία.

«Αὐτὴ τὴν μὲν ὄψιν ὥσπερ λειμῶνα διανθίζουσα, φύκει τὰς παρειὰς ἐρυθραίνουσα, ψιμυθίῳ δὲ τὸ μέτωπον λευκαίνουσα καὶ μέλανι τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπογράφουσα» [5]· «τὴν τῆς εἰκόνος μορφὴν ἀλλοιοῦσαι καὶ τοῦ προσώπου τὸ φυσικὸν κάλλος ψευδόμεναι διὰ ψιμυθίου καὶ ἑτέρου ἐρυθροῦ τὰς παρειὰς ἐπιχρίσασαι» [6] «πρὸς καλλωπιζομένας γυναῖκας ἤτοι ψιμυθιζομένας καὶ φυκαριζομένας τὸν ταὼν παράδειγμα παρεισάγει..... αἱ γυναῖκες ψιμυθίοις καὶ φυκαρίοις καὶ τρίμμασι ζωγραφοῦνται χρωννύμεναι» [7] «εἰ δὲ κομμωτικῶς ἐσταλμένη πεφυκιωμένη τε καὶ ἐψι-

---

[1] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄. Migne, P.G. 37.890.905, Ἀστερίου Ἀμασείας, Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας, Migne, P.G. 40.196B.

[2] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 2 κεφ. 10 σ. 219.

[3] Φῦκος· τὸ φυκάριον· Λεξ. Ζωναρᾶ ἐν λ. φῦκος· τὸ φυκάριον, ἐν ᾧ αἱ γυναῖκες ἀλείφονται (Σχολιαστ. Ὀππιανοῦ ἁλιευτ. 1.123).

[4] Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. I. 420 (Miller, Recueil). Τὸ κόκκινον λέγεται νῦν κοινῶς κοκκινάδι. Καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ παιδαγωγοῦ τοῦ Κλήμεντος (σ. 335) ἔγραψε· φῦκος· τὸ κόκκινον. Εἰς μεταγενεστέρους ἐν τούτοις συγγραφεῖς συγχέεται τὸ ψιμύθιον μὲ τὸ κόκκινον. Ὁ Μανουὴλ Φιλῆς λ. χ. (Carmina 2.307.26) εἶπε περὶ γραὸς

ὦ γραῖς, ὠχρὰ κἂν πλανᾷς ψιμυθίῳ,

ὁ δὲ Νικήτας Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 629.19B) ἔγραψε· «ταῦτα γὰρ εἰς τὰς γυναῖκάς εἰσιν ἐπιτήδεια τὰς ἐψιμυθισμένας καὶ κοχλωμένας καὶ σχολαρίκια φορούσας».

[5] Χρυσοστόμου, Εἰς τὸν Ἰωσὴφ καὶ περὶ σωφροσύνης, Migne, P.G. 56.587.

[6] Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Γένεσιν λόγος γ΄. Migne, P.G. 56.535.

[7] Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου, Εἰς τὰ ἔπη Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Migne, P.G. 38.666. Τὸ ῥῆμα φυκαρίζω μετεχειρίσθη καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ὀππιανοῦ, Ἁλιευτ. Α΄. στίχ. 127.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

μυθιωμένη»[1], «τὸ ἐκ ψιμυθίου περίπλασμα καὶ ἡ νόθος τῶν παρειῶν ἐρυθρότης καὶ ἡ μέλαινα στίμμις»[2].

Παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσιν οὐχὶ σπανίως φέρονται αἱ λ. ἐπιτρίμματα καὶ τρίμματα[3] καὶ τὸ ῥῆμα δ᾽ ἐπιτρίβω[4], διὰ τοῦ ὅρου δὲ τούτου ἀσφαλῶς ἐννοοῦνται ὕλαι, δι᾽ ὧν αἱ γυναῖκες ἔτριβον τὸ πρόσωπον, ἵνα κοκκινήσῃ[5], μία δὲ τούτων ἦτο καὶ ἡ ἔγχουσα, ῥίζα δῆλα δὴ τῆς βοτάνης ἀγχούσης[6]· αἱ δι᾽ αὐτῆς μάλιστα ἀνατριβόμεναι ἐλέγοντο ἐγχουσιζόμεναι[7]. Ἡ ἔγχουσα αὐτὴ εἶναι ἡ βοτάνη, ἣν ἀναφέρει ὁ Μ. Βασίλειος ἐν τῷ ἑξῆς χωρίῳ, ἔνθα ὁμιλεῖ περὶ γυναικὸς ψιμυθιουμένης· «Ἡ γὰρ ἄπιστος γυνὴ πολυτρόπους ἀψύχους ὕλας συνάγουσα καὶ χρωμάτων ποικιλίας διὰ παντοδαπῶν χρωμάτων καὶ ἀσβόλης καὶ ἀσβέστου καὶ βοτανῶν, ἃ τῷ ἰδίῳ σώματι ἔξωθέν ἐστι προσκολλήσασα, πολύμορφον ὥσπερ θηρίον ἑαυτὴν ἀπειργάσατο»[8].

Πλὴν ἐν τούτοις τοῦ λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος καὶ δι᾽ ἄλλων μέσων αἱ γυναῖκες ἐπετήδευον τοῦ δέρματος τοῦ προσώπου τὴν τρυφερότητα. Ὡς δῆλα δὴ μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κλήμης (Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 239.240) αὗται ἤλειφον τὸ πρόσωπον δι᾽ ἀποπατημάτων κροκοδείλου ἢ δι᾽ ἀφρῶν σηπεδόνων ἢ καὶ κατεπλάττοντο διὰ φυραμάτων. Τί ἐννοεῖ διὰ τούτων ὁ συγγραφεὺς δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, ἂν μὴ εἴχομεν τὴν σημερινὴν χρῆσιν, ἥτις οὕτω κατὰ παράδοσιν ἀποδεικνύεται.

Νῦν λοιπὸν αἱ γυναῖκες, ἐπιτηδεύουσαι τρυφερότητα τοῦ δέρματος τοῦ

---

[1] Εὐσταθίου, Προοίμιον εἰς τὸν ἰαμβικὸν κανόνα, Migne, P.G. 136.736.

[2] Εὐσταθίου, Παρεκβ. 976.50.

[3] Χρυσοστόμου, Εἰς Ἰωάννην ὁμιλία ΙΗ΄., Migne, P.G. 59.120. Ἐξομνυμένη τὰ ἐκ τῶν κόνεων ἐπιτρίμματα καὶ τοὺς τῶν ὀφθαλμῶν ὑπογραμμοὺς καὶ τὸ τεχνικὸν ἀλλ᾽ οὐ φυσικὸν ἔρευθος. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 73.2

τὸ τῆς γραὸς ἐρύθημα τῆς ἀνακαινισθείσης
τῇ τέχνῃ τῇ κομμωτικῇ τῶν σῶν ἐπιτριμμάτων.

Σ. Παπαδημητρίου, Θεοδώρου τοῦ Πτωχοπροδρόμου, τὰ Μαγγάνια 4.40. Πβ. καὶ τὰ ὑπὸ Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου μικρὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα τρίμματα. Περὶ τῶν ἅμα τῇ ἡμέρᾳ ἀποτριβομένων γυναικῶν ὡμίλησεν ὁ Κλήμης ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του (βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 239 καὶ κεφ. 11 σ. 272).

[4] Καθάπερ αἱ θηλύτεραι τῶν γυναικῶν ἐπιτρίβονται ἐφ᾽ ὕβρει τοῦ θείου πλάσματος, Ι. Τζέτζου, Ἐπιστολ. 4 (Cramer, Anecd. Graeca (Oxon.) σ. 164).

[5] Μὲ τὸ φυκάριον δὲν ἐτρίβοντο, ἀλλ᾽ ἠλείφοντο αἱ γυναῖκες· φῦκος τὸ φυκάριον, ἐν ᾧ αἱ γυναῖκες ἀλείφονται εἶπε καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ὀππιανοῦ. Ἁλιευτικὰ Α΄. 123.

[6] Ἄγχουσά ἐστι εἶδος βοτάνης, ἧς ἡ ῥίζα ἐρυθρά, ᾗ ἐρυθραίνουσι τὰ πρόσωπα αἱ γυναῖκες, Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Λυσιστρ. 48.

[7] Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Θεοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra σ. 84 καὶ 100.

[8] Βασιλείου τοῦ Μεγάλου Λόγος περὶ τῶν συνεισάκτων, Migne, P.G. 76.30A.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

προσώπου, ἀλείφουσιν αὐτὸ μὲ ἀφρὸν σεσηπότος σίτου ἢ σεσηπυίας ὀρύζης ἢ μὲ μῖγμα ἀλεύρου μετὰ ὕδατος φυραθέντος.

Μετεχειρίζοντο δ' ἀκόμη αἱ γυναῖκες καὶ ἄλλα μέσα, ἵνα εὔχρουν καὶ ἡδὺ ὄζον ἔχωσι τὸ πρόσωπον· ἰδοὺ μερικαὶ σχετικαὶ συνταγαί·

Ὥστε εὐχροεῖν εἰς μίαν ἡμέραν

Φῦκος ἑψήσας ἔμβαλλε στυπτηρίαν ὀλίγην· εἶτα κονίαν προσμίξας, τρίψας χρῷ πολλῷ χριόμενος ἐλαίῳ.

Εὔχρουν τὸ πρόσωπον καὶ τὸ χρῶμα ποιῆσαι καὶ ἡδὺ ὄζειν.

Πελεκήματα κυπαρίσσου καὶ πρίνου ἐν τῷ αὐτῷ ζέσας ἄλειφε ὅλον τὸ σῶμα.

Ἄλλο

Λιβανωτὸν καὶ παιδέρωτα ἴσα μίξας μετὰ μέλιτος τρίψας χρίε τὸ πρόσωπον καὶ ἔα δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, εἶτα ἀπόκλυζε.

Ἄλλο

Οἴνου μέλανος τρύγα μίξας σύγχριε εἰς τὸν ἥλιον μέλλων πορεύεσθαι προσεκνιτρώσας τὸ σῶμα [1].

Πάντα τἀνωτέρω ἀπετέλουν γενικῶς τὰ εὐθειάσματα, ἐξ ἧς λέξεως προῆλθε καὶ τὸ σημερινὸν φτειασίδι [2] (εὐθειασίδιον) τὸ τὸ ψιμύθιον δηλοῦν [3].

Καὶ αὐτὰ μὲν ἔπραττον αἱ γυναῖκες· τὸ μᾶλλον ὅμως ἐπίψογον ἦτο ὅτι καὶ ἄνδρες γυναικιζόμενοι ἢ πάρωροι ἐψιμυθιοῦντο [4], ἐν ᾧ ἄλλοι εἴτε ἀπὸ κενοδοξίαν [5] εἴτε, ἵνα ἀσκητικὸν βίον δηλώσωσι καὶ ἁγιότητος ἔκφρασιν προσλάβωσιν, ἔβαφον τὸ πρόσωπον δι' ὤχρας, ἀφανίζοντες, κατὰ τὸν Εὐαγγελιστήν, τὰ πρόσωπα αὐτῶν.

Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ ψιμύθιον καὶ τὸ κόκκινον ἔφερον οὐ μόνον αἱ Βυζαντιναί, ἀλλὰ καὶ αἱ μετὰ τὴν ἅλωσιν Ἑλληνίδες, ὡς δεικνύουσιν οἱ δημωδῶν ποιημάτων στίχοι

βάνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι ἀστήθι
καὶ τοῦ κοράκου τὸ φτερὸ βάνει καμαροφρύδι,

---

[1] Χ. Ἐθν. βιβλ. Ἀθηνῶν 1493 68β.

[2] Κακῶς πολλοὶ ἐκ τοῦ φῦκος παράγουσι τὴν λέξιν.

[3] Ὁ Νικήτας Χωνιάτης, Χρον. Διήγ. (Miller, Recueil I. 420) ἀντιδιαστέλλει τὰ εὐθειάσματα πρὸς τὰ κόκκινα τὰ προκαλοῦντα «τῶν μαγούλων τὴν κοκκινότητα»· τὰ αὐτὰ δ' εὐθειάσματα ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ ψιμύθι ἀναφέρει νεώτερος Νομοκάνων· [αἱ γυναῖκες] ἀλείφονται μὲ ψιμύθι ἢ καὶ μὲ ἄλλον φτειάσμα καὶ πηγαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν Ν. Πολίτου, Ἓν κεφάλαιον Νομοκάνονος, Λαογραφ. 3.388.

[4] Tafel, Eustathii opusc. 239.2, Θεοδώρου Προδρόμου, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.116, Μανουὴλ Φιλῆ, Carmina 2.307.26, Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς ἔργα καὶ ἡμέρας στίχ. 751.

[5] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Κ', Migne, P.G. 57.287. Tafel, Eustathii opusc. 94.92.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

ἔνθα περιγράφεται ἡ διὰ κοκκίνου ἐπάλειψις τῶν παρειῶν, ἡ διὰ λευκοῦ τοῦ στήθους καὶ ἡ διὰ μέλανος χρώματος τῶν ὀφρύων, καὶ αἱ σημεριναὶ δέ, παρ' αἷς δεῖγμα ἐξαιρέτου κάλλους θεωρούμενον, ὀνομάζεται φταμόρφι [1].

Φαίνεται δ' ὅτι, ὅπως καὶ νῦν, ὡραιότητος χάριν, πολλαὶ τῶν γυναικῶν ψευδεῖς ἀκροχορδῶνας ἐπὶ τοῦ προσώπου σχηματίζουσαι βάφουσιν αὐτοὺς ἔπειτα, οὕτω θὰ συνέβαινε καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα· αὐτὸ τοὐλάχιστον μᾶς ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσωμεν ὁ Κλήμης, ὅταν λέγῃ· «ἄλλαι δὲ καθάπερ ἐξανθήματά τινα ἔχουσαι πρὸς εὐπρέπειαν τῶν ὁρώντων εὐανθέσι περιχρίστοις κοσμούμεναι σπιλοῦσι τὰ πρόσωπα τὰ αὐτῶν»[2].

Ἀφορμὴν δ' ἐκ τῶν ἀνωτέρω λαμβάνοντες λέγομεν ὅτι κατὰ τὸν μεσαίωνα ὡραία ἐθεωρεῖτο ἐκείνη, ἥτις εἶχε στρογγύλον τὸ πρόσωπον, ὡς τὸ τῆς πλησιφαοῦς σελήνης [3], μικρὸν μάλιστα τῆς ἀκριβείας τοῦ κύκλου ἀποκλίνον [4] καὶ ἣν μεταγενέστερα ποιήματα καλοῦσι φεγγαρομίσουδη [5], σημερινὰ δὲ ποιήματα φεγγαρομαγούλα [6], προσέτι δ' ἡ ἔχουσα ὀφθαλμοὺς λάμποντας καὶ παρειὰν μειδιῶσαν καὶ χεῖλος ἐρυθρὸν καὶ ῥῖνα εὐθεῖαν καὶ ὀφρὺν ἐκτεταμένην [7] ἢ ὀφρὺν ἡμικυκλικήν, ῥῖνα ὑπόγριπον, μέλαναν τὴν κόρην τῶν ὀφθαλμῶν καὶ στενὸν καὶ κατάσφικτον στόμα [8].

Γνωστὸν εἶναι ὅτι αἱ ἀρχαῖαι Ἑλληνίδες ἔβαπτον τὰ χείλη, ἔθιμον τὸ ὁποῖον, παρ' ὅλην τὴν πολεμικὴν τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, δὲν ἀπέμαθον καὶ αἱ Βυζαντιναί· μάρτυς ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ὁμιλῶν διὰ στόμα «οὐκ ἐπιτρίμμασί τισι ἐρυθραινόμενον»[9] ἢ διὰ τὰ ᾑμαγμένα χείλη τὰ ὁμοιάζοντα πρὸς στόμα ἄρκτου πεφοινιγμένον ὑπὸ αἵματος [10], ἔτι δὲ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐπαινῶν τῆς γυναικὸς «χεῖλος ἐπηνθισμένον τῷ φυσικῷ ἐρυθήματι»[11], καὶ

---

[1] Ὡς ἐν Μαδύτῳ καὶ Βιθυνίᾳ. Ἐν Σίφνῳ τὸ αὐτὸ καλεῖται νιψίδι.

[2] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 275.

[3] Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην στίχ. 2113 (Wagner, Trois poèmes).

[4] Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξ. 1.145.7 (Βόνν.).

[5] Ἡμπέριος καὶ Μαργαρώνα, στίχ. 34 (S. Lampros, Collection de Romans Grecs σ. 241).

Κυρὰ μαρμαροτράχηλη καὶ φεγγαρομαγούλα.

[6] Αὐτὴ ἔχει πρόσωπο σὰν τὸ φεγγάρι λέγουσι καὶ σήμερον πολλαχοῦ, ἵνα τὴν ὡραίαν δηλώσωσι.

[7] Χρυσοστόμου, Εἰς ἐπιστολὴν α'. πρὸς Κορινθίους ὁμιλία Λ'., Migne, P. G. 61. 254.

[8] Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 1.46 ἑξ. Τὰς μελανὰς κόρας ἐπαινεῖ καὶ ὁ Εὐστάθιος, ἐν οἷς λέγει· (Opusc. 238.30) «Αἱ κατὰ τοὺς γλυκεῖς ὀφθαλμοὺς κόραι καὶ ὅσα τοιαῦτα σεμνῶς ἐκ Θεοῦ τῇ μελανίᾳ κοσμοῦνται».

[9] Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Ἄνναν λόγος Δ'., Migne, P.G. 54.663.

[10] Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Λ'., Migne, P.G. 57.369.

[11] Γρηγορίου Νύσσης, Μνήμη τῶν ἐκ τοῦ γάμου δυσχερειῶν, Migne, P.G. 46.329A.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

ὁ Θεολόγος Γρηγόριος ἀναφωνῶν

κόσμος θηλυτέραις οὐ χείλεα πορφυρόεντα [1]

πρὸς δὲ καὶ ὁ Συντίπας (41.2) παρ' ᾧ προσαγορεύεται νέα τις ὡς γλουκοφθαλμοφρυδοβαπτόχειλος [2].

Ἀλλὰ καὶ ἄλλον στολισμὸν τοῦ προσώπου ἐγνώριζον αἱ Βυζαντιναί, ἔφερον δῆλα δὴ ἐπὶ τοῦ μετώπου χρυσᾶ νομίσματα ἢ κοσμήματα, ἅτινα κουτελίτας νῦν ἡμεῖς καλοῦμεν, κούτελα δ' εὑρίσκω καλουμένους εἰς μεσαιωνικὸν κείμενον [3]. Τὰ κοσμήματα δὲ ταῦτα, πιθανῶς, ὑπαινίσσεται μετὰ τῶν ἐνωτίων ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὅταν περὶ καλλωπιζομένης γυναικὸς λέγῃ ὅτι «χρυσία περιέθηκε τῷ προσώπῳ» [4].

Ἡ γυναικεία φιλαρέσκεια δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ στερηθῇ καὶ τῆς χρήσεως τῶν ἐνωτίων, τῶν ὁποίων μεγίστην ἔκαμνε χρῆσιν· καὶ ἔψεγε μὲν τὴν διάτρησιν τῶν λωβῶν τῶν ὤτων ὁ Κλήμης ἐρωτῶν διατί καὶ τὴν ῥῖνα δὲν διατρυπῶσιν αἱ γυναῖκες [5] καὶ προετίμα ὁ Χρυσόστομος, καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ ἄλλοι πατέρες, ἵνα οἱ μάργαροι τῶν ἐνωτίων ἀφαιρεθῶσι καὶ δι' αὐτῶν οἱ πένητες τραφῶσιν, ἡ μόδα ὅμως ἠκολούθει τὸν δρόμον της. Αἱ γυναῖκες ἐθεώρουν ὡς δεῖγμα πλούτου καὶ πολυτελείας νὰ φέρωσι σχολαρίκια [6] μὲ μαργάρους ἢ ἄλλους πολυτίμους λίθους, μικρὰ χρυσᾶ ἢ καὶ κατὰ μῆκος τῶν παρειῶν κατερχόμενα, περὶ τῶν σχημάτων καὶ κοσμημάτων τῶν ὁποίων δὲν ἐπιθυμοῦμεν εἰδικὸν ἐνταῦθα νὰ κάμωμεν λόγον [7]. Τοῦτο μόνον προσθέτομεν ὅτι τὰ σχολαρίκια, ἀπαραίτητον μέρος τῆς γυναικείας προικὸς θεωρούμενα, ὡς δεικνύουσι τὰ μεσαιωνικὰ προικοσύμφωνα, ἦσαν καὶ ἀργυρᾶ διὰ τὰς πτωχοτέρας, ἐφέροντο δὲ καὶ ὑπ' ἀνδρῶν, ὡς καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν δεικνύει, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῶν φερόντων αὐτὰ ἀνακτορικῶν φρουρῶν, τῶν σχολαρίων [8], οἵτινες, κατὰ τὸν Ἀγαθίαν (Ἱστορ. 1.5) ἦσαν «ἀστικοί τε καὶ φαιδροείμονες καὶ μόνον ὄγκου τοῦ βασιλείου ἕνεκα καὶ τῆς ἐν ταῖς προόδοις μεγαλαυχίας

---

[1] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄., Migne, P.G. 37.901A.

[2] Πβ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βίος καὶ γλῶσσα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1930 σ. 430.

[3] Κούτελον ταρέων εἴκοσι, Σπ. Ζαμπελίου, Ἰταλοελληνικὰ σ. 140.

[4] Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν Α΄. Ὁμιλία ϛ΄, Migne, P.G. 62.432.

[5] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 268. Πβ. καὶ Δ. Μπαλάνου, Ἡ πολυτέλεια σ. 424.

[6] Ἡ λ. ἐν τοῖς λεξικοῖς καὶ τοῖς ἐγγράφοις φέρεται ὑπὸ τοὺς τύπους σχολαρίκια, σχουλαρίκια, σκουλαρίκια καὶ σκουλαρικά.

[7] Περὶ τούτων θὰ ὁμιλήσω ἄλλοτε διαλαμβάνων ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφαλαίῳ περὶ δακτυλίων, ἐνωτίων, βραχιονίων, περιδεραίων καὶ τοῦ χρυσοῦ καθόλου τῶν γυναικῶν κόσμου.

[8] Ἀρχικῶς ἐλέγοντο ἐνώτια σχολαρίκια, τὰ ὑπὸ τῶν σχολαρίων δῆλα δὴ φερόμενα, καὶ κατόπιν ἁπλῶς σχολαρίκια. Βλ. St. Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken σ. 43, ὁ Α. Κοραῆς (Ἄτακτ. 4.519) παράγει τὴν λ. ἐκ τοῦ σκόλλυς.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

ἐξευρημένοι». Τὸ αὐτὸ πιστοποιεῖται καὶ ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου λέγοντος «Πολλοὶ δὲ καὶ τῶν ὤτων ἐξαρτῶσι χρυσία· εἴθε μηδὲ κόραι τούτων ἀπήλαυον, ὑμεῖς δὲ καὶ ἐπὶ τοὺς ἄρρενας ἄγετε τὴν λύμην»[1], πρὸς δὲ καὶ ἐκ χωρίου τοῦ Ὀνειροκριτικοῦ τοῦ Ἀχμὲτ (μθ΄. σ. 31.16.19) ἔνθα λέγεται· «ἐάν τις ἴδῃ ὅτι ἐνώτια περιεβάλετο παρὰ τὴν συνήθειαν αὐτοῦ.... ἐὰν δὲ εἶχεν ἔθος ταῦτα περιβεβλῆσθαι» καὶ τέλος ἐκ τῆς μέχρις ἐσχάτων χρήσεως, ἀφ᾽ οὗ μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν πολλοί, καὶ δὴ ναυτικοί, ἔφερον ἐνώτια[2].

Εἰς τὴν ἰδιαιτέραν περὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τοῦ προσώπου μέριμναν ὑπακτέα καὶ ἡ περὶ τῶν ὀδόντων φροντίς, ἥτις συνίστατο ἢ εἰς τὸν καθαρισμὸν αὐτῶν διὰ γλυφίδος, τοῦθ᾽ ὅπερ ὡς ἀηδὲς ἀποκρούει ὁ Κλήμης[3], καὶ ὅπερ ἐν τούτοις θὰ ἦτο ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἐν χρήσει, ἀφ᾽ οὗ ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1255 ἀναφέρεται καὶ ὀδοντογλύπτης ἀργυροῦς[4], ἢ εἰς τὴν ἀπόσμιξιν αὐτῶν διὰ κόνεως πρὸς λεύκανσιν, ἥν, παλαιόθεν συνηθιζομένην[5], μνημονεύει κείμενον τοῦ Θ΄. μ. Χ. αἰῶνος[6] ἢ τέλος εἰς τὴν διαμάσησιν μαστίχης, ἀπὸ τὴν χρῆσιν τῆς ὁποίας ἀποτρέπει ὁ Κλήμης, διότι δεικνύει σεσηρὸς τὸ πρόσωπον[7], καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, διότι προκαλεῖ ἀκοσμίαν, ἕνεκα τῆς συνεχοῦς κινήσεως τῶν σιαγόνων καὶ τοῦ ἐκσφενδονισμοῦ τοῦ σιέλου[8] καὶ τὴν ὁποίαν κατὰ τὸν ΙΒ΄. αἰῶνα ὡς ἐν χρήσει οὖσαν ἀναφέρει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (1751.62).

Ἠρωτήθην πολλάκις, ἂν αἱ Βυζαντιναὶ ἐκάλυπτον ἐντελῶς τὸ πρόσωπον, ὅπως τέως αἱ Μουσουλμανίδες. Τὸ ὅτι τόσην φροντίδα κατέβαλλον αὗται περὶ τὸν καλλωπισμὸν τοῦ προσώπου, εἶναι, νομίζω, τρανὴ ἀπόδειξις ὅτι

---

[1] Χρυσοστόμου, Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα 7.32 (ἔκδ. Franz Schulte).

[2] Φ. Κουκουλέ, Βίος καὶ γλῶσσα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1930, σ. 437.

[3] Κλήμεντος, Ἔνθ᾽ ἀν. βιβλ. 2 κεφ. 7 σ. 193.

[4] Miklosich - Müller, Acta et Diplomata 4.74.

[5] Κατὰ τὸν Θεόφραστον (Χαρακτ. 5) τὸ ἔχειν λευκοὺς ὀδόντας ἦτο δεῖγμα ἀρεσκείας, τὸ τρίβειν δὲ τοὺς ὀδόντας ἐγνώριζον καὶ οἱ Ρωμαῖοι, Πλουτάρχου, Ἀντών. 1. Ἐπίκτητος παρὰ Στοβαίῳ λόγ. 121,29, Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκριτ. 1.22. Πβ. Hermann - Blümner, Lehrbuch [3] σ. 123.

[6] Ἐάν τις ἴδῃ ὅτι σμήχει αὐτὰ (τὰ ὀδόντια) πρὸς τὸ λευκάναι, Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτ. ξε΄. σ. 41.14.

[7] Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 275. Καὶ ὁ σχολιαστὴς (σ. 336) παρατηρεῖ· μαστίχην τρώγοντες· μασώμενοι μαστίχην δῆθεν τοῦ ἀποκαθαίρειν τὸν ρύπον τῶν ὀδόντων. Ἡ μαστίχη ἡ καὶ σχῖνος λεγομένη εἶναι ἡ Χία ρητίνη τοῦ Γαληνοῦ pistacia lentiscus L. Ταύτην δέ, κατὰ τὰ κείμενα, «εἰώθασι τρώγειν οἱ καλλωπιζόμενοι ἕνεκα τοῦ λευκοῦν τοὺς ὀδόντας» πβ. Bachmann, Anecd. Gr. I. 378.25, Ζηνόβιον V. 96, Λεξικὸν Φωτίου ἐν λ. σχῖνον καὶ τὸ ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικὸν ἐν λ. σχίνεσθαι. Περὶ μαστίχης βλ. καὶ Heyd, histoire du commerce du Levant II. 634.

[8] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ΄, Migne, P.G. 37 902.

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212

δὲν ἐκαλύπτοντο ἐντελῶς. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων τὸ προσωπεῖον [1], ὅπερ περίκειται ἡ γυνὴ καὶ ἡ τὸ πρόσωπον αὐτῆς περικαλύπτουσα ὀθόνη [2], ὡς καὶ ἡ σύστασις νὰ περικαλύπτεται ἡ γυνὴ τὸ πρόσωπον τὴν ἀπ᾽ ἀλλοτρίων ἀνδρῶν ὄψιν κρύπτουσα [3], κατὰ τὰς περιπτώσεις ὅμως ταύτας, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἔδειξα [4], πρόκειται περὶ τοιαύτης τοῦ προσώπου περικαλύψεως, ὥστε νὰ φαίνεται ἡ ρίς, μέρος τῶν παρειῶν καὶ τὸ στόμα [5].

Σημείωσαι δ᾽ ὅτι τὸ νὰ φέρῃ ἡ γυνὴ προσωπεῖον δὲν ἦτο γενικὸς κανών. Τοῦτο τοὐλάχιστον πιστοποιοῦσιν οἱ διαρκεῖς περὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τοῦ προσώπου ψόγοι τῶν συγγραφέων καὶ αἱ εἰκόνες, γνωστὸν δ᾽ εἶναι ὅτι αἱ γυναῖκες πολλάκις οὕτως ἔφερον τὸ μαφόριον, ὥστε κατερχόμενον τοῦτο ἑκατέρωθεν τῶν παρειῶν ν᾽ ἀφίνῃ ἐλεύθερον τὸ πρόσωπον, ὡς καὶ νῦν παρὰ ταῖς χωρικαῖς πολλαχοῦ.

Τοσαῦτα περὶ τῆς κομμώσεως τῶν Βυζαντινῶν, διὰ νὰ δειχθῇ ἅπαξ ἔτι ὅτι οὐδὲν καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

---

[1] Οὐδὲ γὰρ εἰ γυναῖκα εἶδες ἄμορφον προσωπεῖον περικειμένην καλὸν ἔπαθες ἄν τι πρὸς αὐτήν, Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΗ΄, Migne, P.G. 58.491.

[2] Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιὰς 1.103.5 (Βόνν.).

[3] Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.585A.

[4] Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ Τουρκικὰ ἔθιμα B.Z. 30.182.183.

[5] Ἂν μηδόλως ἐφαίνετο τὸ πρόσωπον τῶν γυναικῶν, δὲν θὰ ἔλεγε Νικήτας ὁ Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 779-6) περὶ τῶν Φράγκων πορθητῶν· «Οἱ δὲ καὶ γυναικῶν ταῖς κάλλει διαφερούσαις πεπηγόσι βλέμμασι μηδὲ ῥᾳδίως ἀποσπωμένοις ἀτενίζοντες».

Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly
16/10/2023 23:55:34 EEST - 167.114.118.212